

ДРУШТВЕНИ РАЗВОЈ И ДЕМОГРАФСKE ПРОМЕНЕ
SOCIAL DEVELOPMENT AND DEMOGRAPHIC CHANGES

Тематски зборник радова / Thematic Collection of Papers

Уреднице зборника

проф. др Снежана Стојшин, проф. др Марица Шљукић, проф. др Јована Чикић

Рецензенти

проф. др Срђан Шљукић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

проф. др Биљана Милошевић Шошо, Филозофски факултет Универзитета у
Источном Сарајеву

доц. др Марина Новаков, Пољопривредни факултет Универзитета у Новом Саду

Издавачи

Српско социолошко друштво ИСБН 978-86-81319-19-2

Филозофски факултет у Новом Саду ИСБН 978-86-6065-673-7

Институт за политичке студије из Београда ИСБН 978-86-7419-346-4

https://doi.org/10.18485/ssd_sddc.2021

За издаваче:

проф. др Слободан Миладиновић, председник ССД

проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан Филозофског факултета

др Живојин Ђурић, научни саветник, Институт за политичке студије

Издање ове публикације финансијски је помогло Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ДРУШТВЕНИ РАЗВОЈ И ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ SOCIAL DEVELOPMENT AND DEMOGRAPHIC CHANGES

Тематски зборник радова/Thematic Collection of Papers

Приредиле
Снежана Стојшин
Марица Шљукић
Јована Чикић

Институт за
Политичке Студије

Нови Сад
2021.

САДРЖАЈ

Мирјана Бобић

Постати и бити удовица у Србији данас

9

Милица Весковић Анђелковић

*Транснационална умреженост висококвалификоване радне снаге
дијаспоре и развој Србије*

27

Немања Ђукић

Неексплозивно ратовање. Пандемија COVID-19 – студија случаја

47

Сретен Јелић, Марија Поповић

*Демографске промене и образовање у фокусу тржишта рада у
Републици Србији*

59

Милана Љубичић, Слађана Драгишић Лабаш

*О кћеркама насилницама и њиховим родитељима жртвама: поглед
из екосистемске перспективе*

75

Стефан Мандић

Однос између демографских, економских и геополитичких процеса у савременом свету

93

Бранка Матијевић

Између мобилности и миграције: прикривени одлив мозгова у Србији

107

Ирена Петровић, Вера Бацковић

*Просторна димензија економских неједнакости у Србији:
компаративна перспектива*

123

Мина Петровић

*Промене у коришћењу јавних и приватних простора у Београду,
током пандемије COVID-19*

143

Снежана Стојшин

*Друштвени развој и демографске промене у српским селима –
анализа показатеља*

165

ПРЕДГОВОР

У оквиру тематског зборника *Друштвени развој и демографске промене* тринаест аутора у укупно десет оригиналних научних радова, кроз разноврсне истраживачке перспективе, анализирају различите аспекте ове сложене, социолошки значајне теме.

Текстовима су обухваћене различите димензије друштвеног развоја и демографских промена, као и њиховог међуодноса. Мултидимензионалност ових базичних социолошких проблема се у оквиру текстова обрађује на свим аналитичким нивоима, од најопштијег до изразито специфичног, микро нивоа. Изражена разноврсност у погледу одабраних подтема и приступа, осим што наглашава комплексност наведених проблема, упућује на констатацију да текстови обједињени у овом зборнику пружају детаљан (иако не и комплетан) увид у бројне савремене аспекте, карактеристике и проблеме друштвеног развоја и демографских промена.

Аутори се у својим текстовима посвећују следећим истраживачким проблемима: међуодносима комплементарних развојних друштвених процеса; демографским променама (у контексту руралног развоја и у контексту међуодноса процеса образовања и тржишта рада); миграцијама; економској либерализацији и неједнакостима; проблемима социјалне патологије; те друштвеним променама и проблемима који су проистекли из актуелне епидемиолошке ситуације, или који се тек могу очекивати. Проблемску разноврсност прати методолошка хетерогеност, што представља додатни квалитет овог зборника.

Уз захвалност ауторима који су приложили своје радове, као и рецензентима, изражавамо увереност да ће зборник, уз свој неспоран сазнајни и методолошки квалитет, бити инспиративан за будућа социолошка истраживања посвећена проблемима друштвеног развоја и демографских промена.

проф. др Снежана Стојшин

проф. др Марица Шљукић

проф. др Јована Чикић

ПОСТАТИ И БИТИ УДОВИЦА У СРБИЈИ ДАНАС

.....

Апстракт: Ово је прво оригинално истраживање удовица у домаћој социолошкој литератури. Приступ је инхерентно интердисциплинаран јер се комбинују социолошке, социодемографске, социопсихолошке и феминистичке парадигме. Применом дубинских интервјуа и посматрања обухваћене су удовице које су то постале у старости од 18-55, дакле, у још увек виталним годинама живота, а не у старости, када је то уобичајено. Испитиване су жене нижег, средњег и вишег образовања. Узорак (30) је пригодан и обухвата две групе жена. Једно (15) су тзв. мирнодопске или цивилне удовице са ширег подручја Београда, жене које су изгубиле мужа после дуже или краће болести, односно његове изненадне смрти. Друго су ратне удовице (15), уједно и избеглице у Србији, чији су мужеви погинули током оружаних сукоба у Хрватској 1990-тих односно на Косову и Метохији, крајем исте декаде. Интерпретација резултата указује на изражену социјалну маргинализацију, па и дискриминацију жена и њихове деце, посебно у случају ратних удовица. Истраживање је указало на много важнији значај социјалних мрежа у односу на личне капитале (старост, образовање, занимање, итд), али и значај *locus kontroli*, као акционог потенцијала за излазак из дефанзиве. Као што се могло претпоставити, овде је изостала институционална подршка, али се назире значај самоорганизовања преко грађанске иницијативе ("grass root democracy") коју подржава велика већина испитаница, посебно мирнодопских. У циљу илустрације главних налаза истраживања у овом се раду доносе/упоређују по две интегралне животне приче цивилних и ратних удовица.

Кључне речи: удовице, ресурси, друштвене мреже, маргинализација, подршка.

.....

¹ mirjana.bobic@gmail.com

Увод

Последњи попис становништва из 2011. показао је да је удео обудовелог становништва (мушкараца и жена) у Србији² висок (11,7%), тј. у самом европском врху. Штавише, удовиштво је у порасту, јер је, рецимо, три деценије раније, према попису 1981. износио 8,5%, односно у апсолутном смислу, број обудовелих се увећао за око 200.000 лица (37,5%) (Penev, Stanković, 2018). Порасту удовиштва, посебно женског, допринели су и имиграциони, избеглички таласи током и крајем 1990-тих и почетком 2000-тих, када је значајан број жена и деце стигао у Србију са ратом захваћених простора Хрватске, Босне и Херцеговине, односно са Косова и Метохије.

Удовиштво настаје као последица више социодемографских фактора: mortalитета лица у браку, преовлађујућег брачног модела и промена у старосно-полном саставу током времена, тј. услед старења популације. Удовиштво је више „женски“ него мушки феномен. Жене живе дуже у савременим, индустријализованим популацијама, просечно су млађе од мужева, па је вероватноћа да ће остати саме, тј без партнера, тим већа. С друге стране, мушкарци/удовци су склонији поновном склапању брака, јер брак за мушкарце има значајну социјално-заштитну и симболичку функцију: извор је подршке и заштите од стреса, депресивности, усамљености, обезбеђује непосредну бригу и старање у случају болести и немоћи, олакшава структурирацију свакодневнице, одржавање ширих социјалних мрежа, друштвених контаката итд. Друштво боље толерише поновну женидбу удовца, чак и много млађим женама, док се од жене/удовице очекује да се посвети кући, деци и унуцима, као врховном смислу (читавог) живота.

Удовиштво је феномен непосредно повезан са старошћу, односно већа је вероватноћа да ће особа доживети смрт свога супружника у старијим годинама. О томе сведочи демографија: специфичне стопе обудовелости по старости су веома ниске међу младим и млађим средовечним становништвом, односно у узрасту 15-19, свега 0,0% и 2,3% у 40-44, а онда убрзано расту да би у генерацији 50-54 достигле 10%, односно од 60-64

² Без Косова и Метохије у целом тексту

преко 15% итд. Ниво обудовелости жена је виши од нивоа обудовелости мушкараца у свим старосним групама, а највеће полне разлике су у средовечним генерацијама (20-59). Иако је у групи млађег средовечног становништва (20-39) укупан ниво удовиштва веома низак (око 1%), удео жена/удовица је чак 6-7 пута виши у односу на мушкарце. Са порастом старости, након 40-те године, обудовелост расте, али се родне разлике временом умањују. У Србији су 4/5 свих обудовелих лица старија од 60 година, а укупна обудовелост је чак 3-4 пута већа код жена (Penev, Stanković, 2018: 83, 89). Овде немамо простора да улазимо у дубље анализе социодемографског (образовног и др.) профила популације обудовелих. Евидентно је да жене доминирају (феминизација), имају већу шансу да доживе смрт супруга (демографски услов), ређе поново склапају брак или живе са новим партнером (социјално-културолошки услов), што је у друштвеном контексту патријархализма утабан пут ка социјалној искључености.

Предмет

У научној публицистици, како страном (англосаксонској), тако и домаћој, нема много радова о удовиштву, ни мушком ни женском. Удовиштво је, на пример, анализирано у новијим, локалним и регионалним студијама о једнородитељским породицама, насталим као последица развода брака, рађања изван брака или смрти партнера/оца (Tomarović, Ljubičić, Stanojević, 2014), односно у компаративним истраживањима самих родитеља на Западном Балкану (Hughson, 2015).

У овом раду, међутим, реч је о оригиналном истраживању удовица, и то о две групе ових жена: удовицама у редовним или мирнодопским условима, и женама које су остале без мужева током оружаних сукоба на простору Хрватске и Косова и Метохије, те су избегле у Србију. Идејну замисао је дала Анђелка Милић, а његов теренски део реализован је током 2012. и 2013. године у оквиру Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду³. У фокусу су биле удовице у млађим и средовечним годинама (18-55), дакле, у генерацијама када је, како смо напред видели, теоријска шанса да жена постане удовица релативно мања,

³ Услед болести и смрти Анђелке Милић, обраду и анализу резултата су преузеле и објавиле М. Бобић и С. Драгишић Лабаш (Bobić, Dragišić Labaš, 2020).

посебно код тзв. цивилних или мирнодопских. За разлику од ратних, суочених са повећаним ексцесним морталитетом мушкараца (мужева, синова, браће, рођака) услед оружаних сукоба и убиства на просторима бивше Југославије, мирнодопске су доживеле смрт партнера после његове дуже или краће болести, односно изненадног леталног догађаја.

Предмет овога рада је анализа основних карактеристика, животних ситуација и стратешког деловања ове две групе жена. Узорак је био пригодан (тзв. „грудва снега“), а обухватио је 30 испитаница, по 15 из сваке групе, даље дистрибуираних у три старосне категорије (18-29, 30-39 и 40-55) и три социјална статуса, идентификована према образовању (основно, средње, више и високо), (табела 1).

Табела 1. Узорак испитаница

Образовање	Старост у моменту смрти супруга/партнера			Укупно
	18-29	30-39	40-55	
Основно	3	4	4	11
Средње	4	4	3	11
Више и високо	1	2	5	8
Укупно	8	10	12	30

Извор: обрада података истраживања

Теорија и методологија

Из анализе прикупљане искуствене евиденције очигледно је да је А. Милић имала на уму феминистичку теорију и квалитативну методологију приликом конципирања плана истраживања. Основна техника је била интервју и посматрање, о чему сведоче транскрипти истраживачица (докторандкиња Института за социолошка истраживања). На терен се одлазило са инструкцијом да сами актери/удовице испричају своје животне приче, на основу којих смо реконструисали: Шта се догодило? Како су реаговале на ситуацију личног и породичног стреса? Како су реаговала њихова деца? Ко им је помогао? Која је била тачка преокрета у процесу адаптације на нову животну фазу? Како су виделе себе? (своје личне ресурсе, животну доб, образовање, занимање, социјални положај, породичне

капитале, социјалне мреже итд). Које су им стратегије делања биле доступне, да ли су поседовале *locus control*i или су се препуштале судбини итд? Како су ре-креирале своје животе и помагале најближима у прихватању породичне и личне трансформације (деци, родитељима итд)? Како виде себе у будућности?

Код свих удовица је уочен сличан образац: мање или више изненадни догађај смрти мужа, болно и тешко суочавање са губитком и ударом на породичну структуру и функције, на рутине свакодневице, препуштање туговању, преусмеравање на улогу мајке, жртвовање за децу и ближње (посебно код ратних удовица), преузимање контроле и прихватање новог живота (и нове средине у случају ратних удовица), активирање мрежа подршке, реконструкција породице и редефинисање будућности. Сасвим је јасно да су ратне удовице у много тежем положају у односу на тзв. цивилне. Иако их повезује сличан социјални стрес, битно их разликује, пре свега, трауматично искуство избеглиштва које дефинише целокупну животну ситуацију и могућности делања. Ратне удовице немају времена да (дуго) тугују, оне морају да преживе у буквалном смислу речи, да спашавају голе животе себе, деце, ближњих, да се домогну безбедније територије⁴, а онда да се ухвате у коштац са решавањем кључних, егзистенцијалних проблема: од обезбеђивања крова над главом (многе наводе да је циљ био да се избегне колективни центар по сваку цену), да прехране децу и себе, па и ширу породицу (родитеље, браћу, сестре), да збрињавају и негују болесне и старе, да остваре социјална права (пензију, инвалиднину за децу, социјалну помоћ), да се изборе са друштвеном изолацијом и стигматизацијом у новој средини (у школи, у локалној заједници, на радном месту). Да би обезбедиле социјалну заштиту, пре свега деце, многе су удовице сведочиле како су саме истраживале околности нестанка (смрти) мужа, спроводиле ДНК анализе,

⁴ О тегобама пребацивања у Србију сведочи Марија (измишљено име), (55 г, ОШ, постала удовица са 35, избегла из Хрватске током Олује): „...ја сам имала брата у Шимановцима, имала сам заову ту у Београду, али нисмо знали гдје идемо, ми идемо па гдје стигнемо...Вамо ближе Србији до овога моста кад смо дошли, на прелазу границе, ту се створила јако велика колона, била је сигурно пет километара јер то су сви кренули и данима ту чекали, али нас Србија није прихватала...онда су су они нас хтјели послат за Косовску Митровицу, за Ђаковицу, за Косово доле, али ми се нисмо давали“ (Bobić, Dragišić Labaš, 2020: 110).

сахрањивале идентификоване делове тела, а то је све понекад трајало и више до 15 година.

Феминистички приступ био је незаобилазан у концептуализацији (уоквиравању) проблема и контекстуализацији удовиштва као дела укупног женског положаја у Србији данас (Hughson, 2015). Примењен је како приликом формулисања плана интервјуа, тако и у анализи и интерпретацији резултата. Социјални контекст обележен је патријархализмом који је још више оснажен током периода друштвене трансформације у Србији (Hughson, 2015). Женска се улога дефинише доминантно натуралистички, сведена на бригу о другој или приватну сферу (породицу и домаћинство). Родни приступ помаже да разобличимо нормализацију „женског жртвовања“, јер се оно природно очекује од жена/мајки како у регуларним, а посебно у нерегуларним околностима друштвене и породичне кризе, рата, пандемије итд. Када се овакав поредак ствари узме као природан, самим тим се не може очекивати друштвено признање, нити шира институционална подршка у виду јавних политика (Hughson, 2015). Удовице су стога као и друге саме мајке (разведене, мајке деце рођене ван ван брака, без партнера итд), друштвено невидљиве и маргинализоване. Све је то још упадљивије код ратних удовица, које су још израженије социјално искључене. Мужеве и синове ратних удовица/мајки држава је искористила, тј. војно мобилисала зарад виших државних циљева, а онда их је, након погибије или нестанка, отписала, заборавила, односно њихове жене и децу препустила самима себи, да се сналазе како знају и умеју, укључујући и принудну емиграцију, тј. избеглиштво.

У анализи резултата која следи, осим већ примењеног, социјално-демографског и феминистичког, примениће се и социјално-психолошки приступ⁵.

⁵ Због ограниченог простора, нисмо у могућности да детаљније елаборирамо теорију и метод, нарочито употребу засноване теорије па упућујемо читаоца на интегралну студију (Bobić, Dragišić Labaš, 2020:25-43 и даље)

Резултати: опште одлике удовица

Као што се могло и очекивати, а у складу са специфичним стопама обудовљења у општој популацији, и у нашем је узорку највише удовица у најстаријој групи (табела 1), (40-55), тј. било је тешко пронаћи испитанице у млађим генерацијама (18-29). Најмање је удовица са највишим образовањем (8), а подједнако са основним и средњим, опет у складу са трендом у општој популацији. Код оба пола/рода у популацији Србије, вишу смртност (па и вероватноћу обудовљења) имају лица са нижим образовањем, што се доводи у везу са вишим стандаром и квалитетом живота, односно здравијим животним стилем код образованијих слојева, али и разликама у моделима брачности (одлагање брака код образованијих итд).

Просечна старост у тренутку обудовљења код мирнодопских удовица из узорка била је 43,5, а код ратних 31,6 година. Ратне су у просеку биле 12 година млађе, што је вероватно повезано са ранијим склапањем брака из крајева одакле потичу (Книн и околина, Славонија, Косово и Метохија) односно већом универзалношћу брака у односу на мирнодопске удовице (већином регрутованих из Београда и околине). У погледу породичног састава, код обе групе удовица доминирају нуклеарне, једнородитељске форме, мада су код ратних забележене и веома комплексне, у једном случају са чак девет чланова, уже и шире породице. Укупан број деце код цивилних удовица је 22 (плус двоје пасторака, из мужевљевог претходног брака), што даје укупну стопу рађања од 1,5 деце по жени, нешто више него у општој популацији Србије (1,4). Просечна старост детета када је остало без оца је 17,5 година. Ратне удовице из нашега узорка имају нешто више деце (29), што чини да је њихова укупна стопа рађања виша (1,9). Просечна старост деце ратних удовица у време нестанка или смрти оца била је свега 8,2 године, дакле, двоструко млађа у односу на мирнодопске. Чак 11 или трећина деце ратних удовица чиниле су бебе и сасвим мала деца (0-3 године). Ови подаци јасно указују на тежину социоекономског положаја ратних удовица/мајки које су у старту биле више оптерећене бригом и негом деце, што је додатно умањивало њихове капацитете за сналажењем у новој средини (тражење посла, усклађивање рада и родитељства, додатни послови итд), укратко повећавало њихову вулнерабилност.

Сасвим је онда логично да од укупно 15 ратних удовица, свега трећина (5) наводи да је радно активно: три су обављале службеничка занимања (испод својих квалификација), једна је била фризерка и једна чистачица. Међу изворима прихода доминирају: породичне пензије (14) коју прима или удовица (са навршених 45 година, под условом да се није преудала) или деца. У скоро половини случајева наводе се борачке инвалиднине коју примају деца погинулих војника (7), а четворо деце прима социјалну помоћ и стипендију за школовање.

Међу цивилним удовицама, скоро половина жена није радно активна (6 пензионерки и једна незапослена), што је повезано са материјалним положајем (депривацијом) једнородитељских породица уопште, односно, високим учешћем прекарних послова у овој популацији (рад без уговора, на парче итд), нижим примањима у односу на општу популацију и претежним ослањањем на неформалне мреже, односно помоћ родитеља, а у одсуству институционалне подршке (Milošević Đorđević, et al, 2014). Сами родитељи и у другим истраживањима наглашавају низак материјални стандард, недостатак прихода, основног и допунског посла, недостатак времена. Све је то потврђено и у интервјуима са нашим удовицама, с тим што, када је реч о цивилнима, треба имати на уму и њихову вишу укупну старост, што је повезано са повлачењем са тржишта рада.

Поређење друштвеног положаја ове две групе жена даје следеће закључке: цивилне удовице живе у бољим општим условима, релативно су старије, дуже су биле у браку (дужи период акумулације прихода, имовине итд у браку), имају мањи број деце која су старија (многа и запослена), више су радно активне и имају више текућих извора прихода (плате и хонорарни послови), имају решено стамбено питање, итд. Из анализе стратегија сналажења види се да цивилне удовице имају развијеније социјалне мреже (повезане и са седентарношћу, односно одсуством миграције), да су често неформалне мреже не само велике, већ и врло ефективне, тј. социјални капитал се конвертовао у друге: емотивну подршку, па и економску потпору женама и деци (помоћ пријатеља, комшија, родбине, везе за запослење итд). Ратне су удовице више социјално искључене, односно мање су радно активне, чешће упућене на ниска социјална давања (пензије, инвалиднине итд), ређе обављају допунске (хонорарне) послове, иако су релативно млађе од цивилних. Њиховој већој изолацији доприноси и виши ниво морбидитета

(присуство хроничних и акутних болести), дакле, слабије физичко и ментално здравље повезано са претрпљеним стресом и масовним претрпљеним губицима (живота, имовине, прихода итд), затим велики је притисак бриге и старања: о деци, родитељима, па и рођацима, старим и болесним. Услед емиграције која је ратне удовице искоренила из завичаја, обим социјалног капитала (круг сродника, пријатеља, комшија, колега са посла итд) је сужен, а и онда када постоји у новој средини, више служи емотивној и моралној подршци, него конкретној, материјалној, па су, и по овом битном елементу социјалног положаја, ратне удовице у заостатку за цивилнима.

У наставку ћемо донети по две интегралне животне приче мирнодопских, односно ратних удовица које ће послужити као конкретна илустрација општих животних прилика и показати неједнакости њихових судбина, избора и исхода⁶.

Анализа две животне приче мирнодопских удовица

Ана⁷ је слободна уметница, магистарка наука (46 година), постала је удовица пет година раније, са 41. Има сина, који сада има 15 година, а у време смрти оца 10. Живи сама са сином, у породичној кући, у горњем делу, у атељеу, док је у приземљу свекар са којим не контактира и који је оптужује за његову смрт, заједно са остатком родбине са мужевљеве стране. Муж је извршио самоубиство, театрално, пиштољем, испред породичне куће, једног поподнева, на очиглед породице и комшилука. У браку су били осам година. Ана потиче из угледне београдске породице, родитељи су били доктори наука, док за мужевљеве каже да су „примитивни“, потичу из унутрашњости Србије, те да је између њих двоје постојао велики социјални јаз. Свој садашњи материјални положај оцењује као лош („очајан“). Муж је оставио у великим дуговима. Потрошио је сву породичну уштеђевину на дрогу и вишеструко, неуспешно лечење. У време интервјуа, она живи од мале породичне пензије (5.000 дин) и слабо плаћеног посла у једној београдској уметничкој галерији, уз повремене, ретке хонорарне послове од

⁶ Детаљнију анализу животних прича свих 30 удовица и методологију примењене засноване теорије у интерпретацији грађе (са списком кодова које смо користиле) читалац може пронаћи у наведеној студији (Bobić, Dragišić Labaš, 2020).

⁷ Сва лична имена су измишљена да би се заштитио интегритет испитаница.

превода са страних језика. Кад се удала, дала је мужу сву своју уштеђевину од добро плаћених хонорара, превода, које је скупљала годинама (врста „традиционалног мираза“ како сама наводи). Своју љубав према мужу описује као „фаталну“. Супруг је био млад, здрав, спортиста, завршио је ДИФ, а она је зарад њега и удаје, „жртвовала“ већ добијену стипендију у Хајделбергу, односно даље професионално усавршавање и каријеру. Муж је држао приватну радњу (фарбару) у приземљу куће, добро је зарађивао и живели су, како наводи, удобно и срећно. После неких пет година брака, почео је да конзумира хероин. Имао је историју зависности пре брака, за коју је Ана знала, али је веровала да је то прошло. Кад се вратио дроги, почео је да се отуђује од ње, а она је све време тражила проблем у себи, односно у њиховом браку. Са свом озбиљношћу ситуације суочила се када се са сином вратила са краћег одмора, схвативши да је за само недељу дана нестало 9.000 евра из куће. Тада је муж признао да је наставио да конзумира хероин. Пристао је да се лечи, ишао је приватно на терапије које су биле неуспешне, јер је наставио са дрогом. Личност му се потпуно мења, постаје физички и психички насилан, и према њој и детету. Његов отац и родбина не само да јој не помажу, већ окривљавају њу, твдећи да је она од спортисте направила наркомана. Неколико пута успева да га спасе од самоубиства, да би се он на крају ипак убио. После његове смрти она и дете доживљавају олакшање („боље што се убио“ изјављује син од 10 година). Ана се суочава са огромним проблемима: материјалним, али и емотивним. Остају потпуно девастирани, са дуговима и минималном пензијом. Не помишља да мења занимање јер „уметност је њен живот“. Лавовски се бори да врати дугове, који су остали иза супруга, труди се да заштити дете, иде на психотерапије, узима медикаменте, ослања се на оне пријатеље који је нису одбацили, труди се да стекне нове. Постепено враћа дугове, али са сином живи веома сиромашно. Нема новца да детету плати спорт, да би био део вршњачке групе. Прва изложба коју посећује је тачка преокрета, када осећа да се враћа у нормалан живот, доказује себи и другима да је јака, да може да издржи. Ускоро прави и прву, самосталну изложбу. Жели да пронађе новог партнера који би и сину послужио као очинска фигура. Велики је поборник идеје о удружењу удовица као начину самооснаживања, узајамне подршке и охрабрења женама и деци да преброде патњу.

Овде видимо како је Ана од једне добро ситуиране жене средње класе, високог кулурног и хуманог капитала склизнула на положај осиромашене

удовице са младим сином, која једва преживљава. Једини материјални ресурс кога има „у изобиљу“ је атеље у породичној кући, од 125м², који, на жалост, не може да отуђи и поправи свој статус јер нема решене имовинско правне односе са свекром. Због овог стамбеног „вишка“ није у могућности да оствари ни социјалну помоћ.

Бранка је доживела сасвим другачију судбину. У време спровођења истраживања, она је сличних година као и Ана (49), а постала је удовица са 48. Различито од Ане, Бранка има одраслог сина (27) који је ожењен и има ћерку. Бранка има средњу школу, у пензији је, радила је као васпитачица у вртићу. Пореком је из породице пољопривредника, мајка и отац имају завршена четири разреда основне школе. Актуелни материјални стандард, Бранка оцењује као „добар“. Живи у сложенем породичном домаћинству са својом старом мајком, сином и његовом породицом. Муж је преминуо изненада, услед пуцања стомачне аорте. Био је машин бравар, мајстор каквих је мало у земљи („само четири, пет у Србији“), и осим редовног посла, пуно је радио и хонорарно и добро је зарађивао. Довршавали су породичну кућу. Ништа није слутило на фатални догађај, па није била припремљена, а и даље се споро опоравља од шока (у време интервјуа тек је била прошла годишњица смрти). Утеху је нашла у одласцима на гробље и поменима на којима се „сјатило сваки пут по 50 људи“. За разлику од Ане, Бранки су притекли у помоћ многобројни: пријатељи, комшије, породица, родбина, са обе стране. Добила је велику и финансијску и емотивну подршку. Данас су јој, како сама каже, ипак, највећа утеха син и унука, односно брига за сина је била тачка преокрета. Видевши сина како пати за оцем, схватила је да мора да се тргне и да га заштити. Потпуно је посвећена домаћинству, као и чувању унуке док су син и снаха на послу. Примила их је да живе код ње у породичној кући да не би плаћали стан приватно. Заједница (прихода) са сином и снахом, као и са мајком (пензија) су јој помогли да финансијски прегура прелаз, јер је муж пре смрти подигао један кредит, што је уз други кредит за аутомобил, било превелико оптерећење за њене приходе. Не интересује је грађанско удружење удовица, јер је потпуно посвећена својој мајци и синовљевој породици и кући. Поновна удаја такође не долази у обзир.

Као што можемо видети, основна разлика ове две жене је у количини и разноврсности личних и социјалних ресурса, материјалном стандарду, друштвеним статусима, делању и врсти активизма (приватизам Бранке

наспрам Аанине изражене друштвености). Ана поседује више образовање, али не може да га материјализује јер је положај културе и уметности у осиромашеном друштву маргинализован, па и она дели такву судбину. Ана је лишена снажних, моћних и бројних друштвених мрежа, и повезујућег капитала (породице као најважнијег извора подршке у Србији) и премошћујућег (познанства са важним „другима“). Ана има младога сина кога тек треба школовати и припремати за улоге одраслих. Насупрот њој, Бранка има нижи образовни ниво и хумани капитал, пензионерка је, остала је без мужевљевих значајних допунских прихода, са дуговима, али има снажну подршку уже и шире породице, односно неформалних мрежа. У том смислу Бранкин је прелаз мање тегобан од Ааниног. Ана је отворенија ка будућности, активнија у спољашњем свету, испуњена оптимизмом и рационалнија кад је у питању анализа претходног животног пута. Бранка се још тешко мири са реалношћу, додуше има и краћи удовички стаж, па је њен дискурс испуњен самосажаљењем, неприхватањем реалности, величањем мужа, односно бекством у приватност дома. Не интересује је удружење удовица као цивилна иницијатива.

Анализа две животне приче ратних удовица

Дара (54 године) има четворо деце, високу стручну спрему, удовицом је постала са 40. Са децом је избегла са Косова и Метохије, непосредно након бомбардовања, крајем јула 1999. Запослена је као службеница у РТС у Београду, док је у Приштини радила као новинарка на телевизији. Супруг јој је био машински инжењер на угљенокопу, нестао је у Приштини, јуна 1999. Пошао је на радни састанак са директором, а онда је киднапован, заробљен и убијен од стране ОВК. Дара је то сазнала после четири године, пошто је већ напустила Приштину. Она криви себе за нестанак и погибију мужа, зато што није требало да му пренесе поруку директора да се састану у хотелу „Гранд“. Пуне четири године је живела у неизвесности („жив је – није жив“) све док девер са њеним братом није отишао на Косово да преузме његове остатке, после чега га је сахранила у Београду. Има две ћерке и два сина, од којих је најмлађи био беба кад се све ово дешавало. Док није напустила Приштину помагали су јој свештеници из оближње цркве, као и прве комшије. Свештеници јој помажу да се склони у Грачаницу, а одатле прелази у Србију. Сељака се од Пролом Бање до Врњачке Бање, да би се коначно пребацила у Београд. Док није сазнала да је супруг убијен, његова фирма

(„Електродистрибуција“) јој је редовно исплаћивала његове плате, његове су јој колеге помогле да нађе стан, плаћали јој приватан смештај, обезбедили стипендију за школовање за прво, а онда и друго и треће дете. После сахране мужа, губи право на мужевљево плату, али добија пензију, коју прима најмање дете. Као последица претрпљених стресова, Дара пролази кроз већу здравствену кризу. Универзитет „Браћа Карић“ додељује стипендију старијој ћерки. Као мајка четворо деце са Косова и Метохије, Дара добија значајну хуманитарну помоћ од невладиних организација из земље и иностранства (Грчке). Помоћ стиже и од синдиката РТС. Период велике физичке и менталне кризе (болести) је превладала захваљујући добрим лекаrima, као и својој снажној вољи да се бори за себе и своју децу, да коначно прихвати реалност и настави даље. Сву своју енергију преусмерава на децу и њихово (високо) образовање и укључивање у нову средину. Разочарана је у најближе, пре свега у свога брата, девера и другу родбину, јер сматра да је нису заштитили и помогли као удовицу и мајку четворо деце. Главни извор задовољства су јој деца, за коју каже да су *„добра, лепа и паметна“*. Не праве проблеме, везани су за њу и брину о мајци. Деца су, такође, пропатила, ишла су на психотерапију, помогли су им пуно и наставници да се уклопе. Најстарија ћерка је завршила студије, тражи посао, друга је ћерка запослена, треће дете, син, студира, а најмлађи, син, похађа средњу школу. Дара се стабилизовала, решила стамбено питање, али како сама каже, мужа није преболела (*„душа је и даље рањена“*). Она себе идентификује и у будућности као удовицу и не помишља на новог партнера.

Душка има 55 година, вишу школску спрему, запослена је, службеница, постала је удовица са 38 година, избегла је из Хрватске. Има троје деце, живи у кући коју је сазидала у Умци, код Београда. Док Дара живи у нуклеарној породици, сама са децом, Душка живи у сложенем домаћинству са чак девет (!) чланова. Са Душком живе: ћерка и син, други син ожењен, са супругом и двоје деце, а ту су и њена мајка и сестра (особа са инвалидитетом). Душка је у Србију стигла из Книна, 1995. након акције „Олуја“, када су Срби протерани из Книна. Најпре је уточиште нашла у Бања Луци, а одатле су морали да избегну даље ка Србији, пред само бомбардовање Републике Српске. Муж је нестао у Книну и дуго је веровала да је преживео. После три - четири године сазнаје да је муж погинуо пред њиховом кућом у Книну, од гранате, и то непосредно пред њену евакуацију. Муж је био мобилисан у оружаним борбама са хрватском војском. Коначну

истину је сазнала посредством ДНК анализе крви, а сахрањен је тек после 15 година од погибије (!). За себе каже да је била потпуно клонула, јер је била зависна од мужа, и психички и физички и тешко је поднела коначну истину, иако је она донела крај неизвесности, како њој, тако и деци. Од стреса је, како тврди, оболела од карцинома дојке. Сместили су се у Умци (околина Београда), изнајмивши једну собу изнад месаре у центру. У тој једној соби било је њих осморо на почетку: она са троје деце, отац, који се касније разболео и умро, мајка, баба (болесна и дементна, *„врши нужду по соби“*) и сестра, инвалид. Деца су јој имала 11 и 12 (синови) и ћерка, 7 година. Душка је била веома оптерећена неговањем оца, који је ишао на дијализу, као и бабе и сестре, уз своју децу. Како сведочи, то јесте било енормно оптерећење, али и подстрек да се тргне, да се бори. Док су јој родитељи били здрави, радили су по кућама, отац и као носач на пијаци, а деца су повремено обављала сезонске послове (брање кукуруза). За себе каже да је радила све и свашта, најчешће чистила по кућама. Први бољи посао је добила захваљујући куму своје сестре, у аутомеханичарској радњи. Земљаци из Книна су јој помогли да добије следећи, још бољи посао у *„Дунав осигурању“*, јер је претходно радила у *„Croatia osiguranju“*. Регулисала је породичну инвалиднину коју примају деца. Жали се да су деца била стигматизована у школи у Београду, док су Дарина деца (са Косова и Метохије) била добро прихваћена. Претпостављамо да је реч о разликама у дијалекту по коме се Душкина деца одвајају од домицилне, као и Дарине.

И поред израженог активизма, Душка тврди да не може да функционише без мушког ауторитета. У одсуству мужа, ауторитет је за њу био отац док је био здрав. Оцу је давала сву зараду коју је он даље распоређивао на чланове домаћинства. После очеве смрти, невољно преузима улогу главе куће. Након пређеног пута, после свих успона и падова, психичких и здравствених криза, она за себе данас тврди да је срећна, да са поносом гледа на своју одраслу децу, ужива у унукама, будући да је примила код себе сина са његовом породицом.

Две изабране ратне удовице сличне су по старости и образовању, обе пребегле у Србију, са децом у сличним годинама. Битно их разликује величина породице и састав домаћинства у коме живе, количина бриге и старања којима су изложене (посебно Душка са бројним члановима шире породице), затим, обим и количина ресурса којима располажу, изражене

разлике у социјалном капиталу, посебно премошћујућем (у корист Даре), као и стратегијама сналажења, па коначно и исходима породичне промене, што све производи њихове неједнаке друштвене статусе. Битно их још повезује усмереност на децу и њихово благостање које је извор и личног задовољства и среће.

Закључак

Удовице које смо овде укратко приказали разликују се међусобно више као групе, а мање унутар самих група. Линије диференцијације унутар групе су: старост, образовање, радна активност, запосленост, извори прихода, материјални стандард, квалитет живота, породични састав домаћинства, социјални капитал, акциони потенцијал (*locus control*i), стратегије сналажења током процеса трансформације породице из брачне у једнородитељску. Унутар групе чини се да су највеће разлике друштвених положаја повезане са обимом социјалних мрежа, а мање личних ресурса, што се јасно видело из приказа конкретних животних прича. Најзначајнија међугрупна разлика је миграциона димензија која одређује меру утицаја свих осталих, социодемографских карактеристика, групних, породичних капитала итд. Ратне удовице су морале да инвестирају далеко више енергије, здравља, личних ресурса, биле су дуже и јаче изложене патњи, болу, трпљењу, неправдама, социјалном искључивању, па и маргинализацији у новој средини, у Србији, у условима општедруштвеног пропадања и хаоса током 1990-тих. Зато се често дешавало да ни оне ни деца нису наилазили на разумевање и добродошлицу каква им је била потребна. Ни мирнодопским ни ратним удовицама, уопште узев, није недостајало активизма, пре свега жртвовања за децу, али је неједнакост њихових биографија и друштвених положаја битно опредељивало шансе, изборе и, коначно, исходе.

И поред честог опирања да се прихвати празнина настала после смрти мужа/оца, ове су жене, можда више несвесно, него свесно, успеле да се ослободе, надићу, победе и изборе се са доминантним, мушким, патријархалним структурама, ограничењима, притисцима, гурнуте у најсуровији вртлог општедруштвеног, маскулиног разарања. Успеле су плативши, неспорно, огромну цену, која, додуше, увек прати личну еманципацију.

Овим истраживањем смо испунили жељу и циљ ауторке плана истраживања А. Милић, која је увек настојала да послушне женски глас, или женски „крик“: „Стало нам је да жене као најмаргиналнија, али већинска друштвена групација буду хроничарке 'времена расула' и то из два, колико проста, толико и озбиљна разлога: прво, јер су доказано је небројено пута у историји оне највеће жртве тога расула. А друго, што је и за жене и за друштво срећнија околност, што у таквим околностима друштвеног расула, ...хипокризија цивилизацијских односа нестаје без трага остављајући жену по ко зна који пут саму са собом..., па јој не преостаје ништа друго до суочавање и откривање свог родног и индивидуалног идентитета“ (Milić, 1995:141).

Литература

Bobić, M., Dragišić Labaš, S. (2020). *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi*, Beograd: Filozofski fakultet.

Hughson, M., (2015). *Mnogo odgovornosti, premalo podrške: Sami roditelji na Zapadnom Balkanu*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Milić, A., (2005). Svakodnevni život porodica u vrlogu društvenog rasula. Srbija, 1991-1995. godine, u: Bolčić, S., et al, *Društvene promene i svakodnevni život. Srbija početkom devedestih*, стр. 135-180, Beograd: ISI FF.

Milošević-Đorđević, J., Deliћ, A., Baronijan, H., (2014). *Istraživanje o samohranim roditeljima, drugim tipovima porodica i neformalnoj zaposlenosti u Srbiji*, Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

Penev, G., Stanković, B. (2018). Promene u broju i osnovnim karakteristikama obudovelih u Srbiji (1980-2016), *Stanovništvo*, 56, (1): 83-108.

Tomanović, S., Ljubičić, M., Stanojević, D. (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji, sociološka studija*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Mirjana Bobić

Summary

Becoming and Being a Widow in Serbia Today

This is the first original study on widows in Serbian sociological literature. The approach is inherently interdisciplinary because it combines sociological, sociodemographic, socio-psychological and feministic viewpoints. In depth interviews and observation were applied on women who became widows in ages 18-55, thus in their still vital years and not in old ones, as is most frequent. The selected women fell into three educational strata: lower, intermediate and higher. The sample (30) was purposeful and encompassed two groups of women. One comprised so called civil widows (15), i.e. women who lost their spouses after either a short-, long term illness or sudden death and resided at the territory of Belgrade and its outskirts. Another group (15) consists of war widows, being also refugees in Serbia, husbands of whom were killed in armed conflicts in Croatia in 1990s and Kosovo and Metohija, by the end of the decade. The interpretation of findings indicates to marginalization, even discrimination of these women and their children, especially in the case of war widows. The research has highlighted a much stronger significance of social networks compared to personal capitals (age, education, employment, etc.). However, the results also shed light onto the *locus controlli*, representing the agency to pool out of defenselessness. As one could have expected institutional support has been missing out. Yet, our findings indicate to a self-organizing through a civil association of widows, which is vastly supported by the interviewees ('grass root democracy') in particular civil ones. By way of illuminating basic research findings we bring/compare two complete life stories of either group of widows.

Key words: Widows, Resources, Social Networks, Marginalization, Support.

ТРАНСНАЦИОНАЛНА УМРЕЖЕНОСТ ВИСОКОКВАЛИФИКОВАНЕ РАДНЕ СНАГЕ ДИЈАСПОРЕ И РАЗВОЈ СРБИЈЕ

.....

Апстракт: Међусобна умреженост појединаца који живе у различитим деловима света изван земље порекла, која подразумева осећај припадности истом народу, као и емотивну, духовну и материјалну повезаност са матицом (која може бити и само замишљена) стоји у суштини појма дијаспоре. Овај појам као и појам транснационализма јесте производ друштвених феномена у савременом свету и често се међусобно мешају. Стога, треба имати на уму да иако је појам транснационализма настао да означи умрежености миграната истог порекла који живе у различитим земљама, он је шири од појма дијаспоре и обухвата сваку сарадњу која се одвија независно од националних граница држава. С друге стране, појам дијаспоре, премда ужи од појма транснационализма, стоји у нераскидивој вези са њим – да нема умрежености исељеника, не бисмо говорили о дијаспори већ о расејању. Даље, када нема транснационалне умрежености, миграције су чист губитак у сваком смислу за земљу порекла. Повезаност исељеника, спремност на сарадњу и улагање хуманог, социјалног и економског капитала представља значајан ресурс за развој свих друштвених подсистема матице. Циљ овог рада је да на основу резултата емпиријског истраживања које је НВО „Центар за живот“ реализовала током 2018. године у сарадњи са Кабинетом за демографију и популациону политику и Републичким заводом за статистику, испита у којој мери се српска дијаспора може сматрати важним потенцијалом развоја Србије. С тим у вези, биће приказана образовна и економска структура испитаника, њихова спремност да улажу капитал у земљу порекла, као и препоруке у погледу услова сарадње које су упутили одговорним актерима у земљи.

Кључне речи: транснационализам, дијаспора, мреже, социјални капитал, јавне политике

.....

¹ milica.ves@gmail.com

Увод

Србија има бројну и професионално разноврсну дијаспору која се налази широм света. Крајем XIX и почетком XX века, становништво са територије данашње Србије и држава где су Срби аутохтоно становништво, махом је одлазило у правцу прекоокеанских држава, првенствено САД и земље Јужне Америке (Filipović, 2012). Неки од њих, попут Михаила Пупина, су се, макар привремено враћали у ратном периоду када су осетили да су матици најпотребнији. Одлазак наших људи, међу којима је значајан број образованих и врло стручних, па и широко познатих појединаца се наставља, а још интензивнији постаје након кључних догађаја, који често подразумевају извесне друштвено-економске кризе српског друштва. Велики број претежно младог становништва напустио је Србију током распада социјалистичке заједнице који је био праћен ратним разарањима (Гречић, 2010; Filipović, 2012). Тих година живот у земљи је био додатно отежан економском кризом коју је, поред уведених међународних санкција, изазвала и трансформација социјалистичког у капиталистички систем, која још увек није до краја окончана (Лазих и др, 2014). Смиривање сукоба, а нарочито промена власти на почетку новог миленијума давала је наду за опоравак свих друштвених подсистема, а тиме и наду у повратак младих талентованих људи из иностранства, као и наду у мањи удео потенцијалних миграната међу становништвом. Премда су се људи на почетку враћали у земљу са вером у напредак, недовршена транзиција која се показивала у очувању негативних обележја старог система и политичка нестабилност, уз личне разлоге појединаца, учинили су да се одлазак из Србије настави.

Чињеница која одвраћа од апсолутног песимизма због емиграције младог, радно способног становништва који поред хуманог потенцијала, услед својих година које су оптималне за рађање, представљају и демографски потенцијал, лежи у пракси других, углавном западних развијених земаља које у дијаспори виде равноправног партнера за развој друштва (Гречић, 2010). Наиме, анализе привреда развијених држава указују на предности давања приоритета креирању, ускладиштењу, коришћењу и трансферу знања, као неопходних услова развоја. Свесне да знање расте једино ако се примењује у новим условима и размењује са другим достигнућима, ове државе подстичу своје образоване младе људе да

одлазе у друге земље и раде на богаћењу људског капитала². Успех у подстицају на мобилност огледа се и у чињеници да се оне издвајају по уделу високообразованих становника у целокупном броју светске миграционе популације (Морокваша, 2011: 16). Међутим, оно што је у томе било пресудно јесте креирање, примена и очување таквих јавних политика које негују везе са својим грађанима који живе ван матичне државе чиме они не постају отуђени, већ остају емоционално и на друге начине везани за своју земљу порекла. Тако они не постају губитак за земљу порекла, они нису просто расејање³, већ их та веза чини дијаспором која има веома широк развојни потенцијал.

Укључивање дијаспоре у развојне пројекте у земљи порекла у многоме је поједностављено и развојем модерне технологије која олакшава комуникацију међу појединцима и групама. Захваљујући интернету и модерној телефонији размена информација је тренутна и за обављање многих делатности више и није неопходна физичка присутност свих учесника већ се размена идеја и резултата одвија преко програма специјално креираних у те сврхе. Применљивост модерних технологија као и њена ефикасност дошла је до изражаја нарочито током пандемије вируса COVID-19, када се комуникација усмерена на реализацију пословних планова и задатака, где год је то било могуће, одвијала на овај начин. Независно, међутим, од новонастале ситуације, па и деценијама пре актуелне здравствене кризе, уочено је да се пословна и свака друга сарадња

² Поред тога што подстичу своју образовану елиту да „скупља“ знање преко граница, свесне значаја научног и технолошког напредовања, западне земље креирају такве имиграционе политике које се у исто време са поштреним режимима за азиланте и необразовано становништво крећу у смеру привлачења високообразованих и стручних миграната, највише из неразвијених и земаља у развоју, што постаје њихова водећа стратегија. Неки аутори (Chua, A, 2007; Florida, 2003, наведено према Гречић: 2010) сматрају да доминација ових држава своје корене и има у доброј тактици привлачења талената и предузимљивих странаца.

³ За постојање дијаспоре важно да становништво које живи ван земље порекла препознаје матицу као центар и основ заједничког идентитета, да постоји међусобна повезаност појединаца истог порекла као и „одржавање чврстих менталних и материјалних веза са њиховом земљом порекла – њиховом домовином“ (Sheffer, 1986: 3). У случају да не постоји однос међу појединцима који не живе у земљи порекла и да се не препознаје усмеравање њихових ресурса у добробит друштва матичне државе, тада не говоримо о дијаспори, већ о расејању (Ma Mung, 2004: 211). У том случају свака расправа о њиховом укључивању у потенцијални развој земље, постаје бесмислена.

која превазилази границе националне државе интензивирала, па су научници разних области (углавном социолози, економисти и политиколози) сковали и нови термин да означе овај феномен модерног доба – транснационализам. Првобитно, он се односио само на сарадњу међу мигрантима истог порекла⁴, међутим, касније овај појам се проширује на сваку сарадњу међу појединцима у различитим деловима света која се одвија независно од било које државе (што овај појам и одваја од појма глобализације), па укључује и терористичке организације, разна удружења грађана, предузетништво и политичка деловања. Ипак, транснационализам се и даље најчешће везује за дијаспору, па и више од тога: да нема умрежености појединаца које спаја заједнички идентитет не би било ни дијаспоре (Pries, 2005). При томе ипак треба имати на уму да се дијаспора разликује од транснационализма јасним издвајањем матице, која поред тога што представља корен заједничког идентитета као центра уједно јесте и центар на који је усмерен интерес размене добара појединаца.

Имајући у виду политике развијених земаља са видљивим резултатима интензивне сарадње са дијаспором, на првом месту висококвалификованом, НВО „Центар за живот“ у сарадњи са некадашњим Кабинетом за демографију и популациону политику и Републичким заводом за статистику спровео је истраживање на тему карактеристика и ставова висококвалификоване дијаспоре и повратника са циљем мапирања српске научне дијаспоре, њихових ресурса, као и мотива за улагање у овдашњи развој, што би требало да представља основу за креирање будућих ефективних јавних политика са овим циљем (Ђукић Дејановић, 2018). Наиме, идеја је да се прикупе подаци који би се могли користити у креирању јавних политика са циљем стварања повољне климе која би олакшала, а и подстакла сарадњу наше дијаспоре широм света. Сврха таквих политика државе би поред уважавања богаћења личних ресурса појединаца чланова дијаспоре и њиховог задовољства боравком, за циљ имала и осмишљавање и реализацију развојних пројеката у Србији. Поред тога, издвајају се и посебни циљеви пројекта:

⁴ Рандолф Бурн (Randolph Bourne) га је још 1916. употребио да би описао прекограничне односе имиграната у Сједињеним Америчким Државама (Vertovec, 2001, 2002; Faist, 2000; Glick Schiller, 2003: 100; Portes, 2007: 251; Bradatan et al. 2010)

- 1) да се стекне оквирна слика о социо-демографском профилу наше високообразоване дијаспоре,
- 2) да се мапирају расположиви ресурси које су стекли, а које би, ако се стекну неопходни услови, могли да усмере у развој Србије,
- 3) да се процени степен њихове емотивне везаности за Србију која укључује и тест лојалности,
- 4) да се прикупе конкретни предлози за измену и/или креирање нових државних политика како би се створила подстицајна клима за њихово учешће у развоју Србије.

У овом раду биће приказан један сегмент истраживања који се односи на степен умрежености дијаспоре и потенцијале развоја у смислу спремности испитаника да усмере свој капитал у развој Србије.

Методологија истраживања и опис узорка

Истраживање карактеристика и ставова висококвалификоване дијаспоре и повратника спроведено је у периоду од 16. октобра до 21. новембра 2018. године. За потребе истраживања развијена је посебна .NET апликација. Реч је о квантитативном истраживању које је било усмерено на грађане који Србију препознају као матичну земљу независно од тога којој генерацији исељеника припадају. Међутим, важно је било да је период који проводе ван Србије дужи од годину дана и да су према степену образовања стекли најмање диплому основних студија. Упитник је дистрибуиран преко друштвених мрежа и интернет портала постављањем линка, затим преко дијаспорских организација у земљи и иностранству. Пратећи линк који су добили испитаници су самостално одговарали на питања. То даље имплицира да карактеристике самог узорка нису раније биле одређене, већ је попуњавање текло слободно и без критеријума. Стога, можемо рећи да није реч о репрезентативном узорку и да анализе и закључци који буду у раду изнесени не могу бити генерализовани на читаву висококвалификовану дијаспору Србије. Пре бисмо могли да претендујемо на дескриптивну анализу ставова и доживљаја само оних испитаника који су попунили упитник.

У истраживању су учествовала 353 високообразована лица. Број мушкараца и жена је скоро изједначен, 177 мушкараца и 176 жена. Посматрано по петогодишњим старосним групама, најзаступљенија су лица старости 30-34 године (укупно 65 лица, односно 18,4% анкетираних). Као што можемо видети на табели 1. жене су нешто бројније од мушкараца у млађим старосним групама (20-24, 25-29 и 30-34 године), док су мушкарци бројнији у свим осталим старосним групама, осим у групи 40-44 године у којој је број мушкараца и жена изједначен.

Табела 1. Анкетирана лица према полу и старости (у %)

Свега	100	7.1	12.7	18.4	16.4	11.9	9.6	7.1	7.9	5.1	3.7
Мушкарци	100	5.6	6.2	16.4	18.1	11.9	10.7	8.5	11.9	5.6	5.1
Жене	100	8.5	19.3	20.5	14.8	11.9	8.5	5.7	4.0	4.5	2.3

Извор: истраживање „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника“

Просечна старост учесника анкете износи 40,8 година, при чему су мушкарци за око пет година старији од жена (просечна старост: мушкарци 43,5 година, жене 38,2 године). Већина учесника анкете рођена је у Републици Србији (83% је рођено у Србији, 17% је рођено у иностранству). Међу анкетираним лицима која су рођена ван Републике Србије, највећи број лица рођен је у некој од бивших република СФРЈ, односно државама где су Срби аутохтоно становништво – укупно 51 лице, односно 85% од укупног броја рођених у иностранству.

Посматрано према економској активности, већина анкетираних је запослена (80%), следе студенти (15,6%), док је знатно нижи удео незапослених лица (1,7%) и пензионера (2%). Структура према економској активности значајно се разликује у зависности од пола испитаника. Наиме, међу анкетираним мушкарцима 86,4% чине запослена лица, око 10% студенти и нема незапослених испитаника. С друге стране, међу женама је нешто мање запослених (73,3%), удео студенткиња (од 21%) је два пута већи од удела студената међу мушкарцима који су учествовали у анкети, док удео незапослених међу анкетираним женама износи 3,4%.

Већина анкетираних лица живи у Сједињеним Америчким Државама (25,2%) и Немачкој (22,4%). На трећем месту према броју анкетираних је

Канада (7,6%), следе Аустрија и Аустралија (по 6,5%), Велика Британија (5,7%), док је удео учесника анкете из других држава мањи од 5%. Просечна дужина боравка у иностранству је 11,6 година. При томе, мушкарци у просеку живе 13,5 година у иностранству, док је просечан боравак жена у иностранству краћи за око четири године, тј. 9,7 година.

За већину учесника анкете основни разлог за одлазак из Републике Србије био је "школовање/ усавршавање у иностранству" или "посао". За један од ова два понуђена модалитета изјаснило се преко 72% анкетираних (школовање/усавршавање - 39%, посао - 33%). Око 12% испитаника отишло је у иностранство из породичних разлога (спајање породице, брак), док је 16% испитаника навело неки други разлог. Као неки други разлог одласка из Републике Србије испитаници су наводили, пре свега економске разлоге (23,5%), ратна дешавања на просторима бивше СФРЈ (19,8%), друштвено-политичку ситуацију у земљи (13,6%), личне разлоге (11,1%) и корупцију (8,6%), док 23,5% испитаника није навело конкретан разлог због којег су отишли у иностранство.

Анализа резултата и дискусија

Капитал дијаспоре

Према подацима Светске банке, укупан прилив дознака из иностранства у Србију је 2020. године износио 3.869 милиона долара, што је био удео од 7,3%⁵ у укупном домаћем производу (The World Bank, 2021). С обзиром на то, као и на чињеницу да, судећи према подацима прикупљеним на последњем Попису становништва 2011., око 800.000 људи у Србији живи од прилива новца од наших грађана у иностранству (Станковић, 2014), не чуди да се најчешће мисли на финансијски капитал када се говори о улагању дијаспоре у матицу. Међутим, везано за високообразовану дијаспору, још и важнији од тога јесте хумани и социјални капитал који, ако се правилно

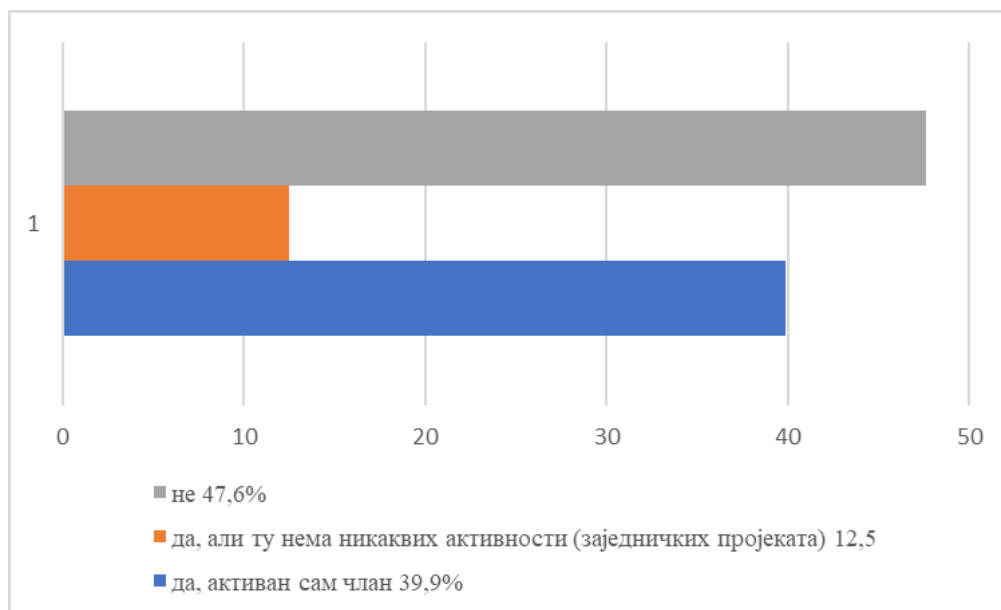
⁵ С обзиром да је та година обележена кризом изазваном корона вирусом, која није била само здравствена, већ у великој мери и економска пошто су многе делатности обуставиле рад услед здравствених препорука, а многи су отишли на принудне одморе, нарочито странци, прилив средстава је умањен за скоро пола милијарде долара у односу на претходну годину.

усмере и подрже одговарајућим јавним политикама, могу бити конвертовани у финансијски капитал.

Анализирајући хумани капитал дијаспоре, схваћен као знање и способности појединца (Coleman, 1988), држали смо се искључиво формалних индикатора који су операционализовани преко питања о стеченом степену образовања и пољу студирања. Највећи број учесника анкете је стекло титулу доктора наука 40,2%, титулу магистра је стекло њих 8,5%, док је удео лица са завршеним интегрисаним студијама, мастер или специјалистичким студијама и удео лица са дипломом факултета/ академије (по старом програму) изједначен (18,4%). Укупно 7,1% анкетираних има диплому основних или струковних студија (по новом програму), а свега 5,9% је оних који су завршили вишу школу или имају први степен факултета (по старом програму). Посматрано према пољу образовања, највећи број учесника анкете стекао је диплому из области техничко-технолошких наука (36,8%), од тога из области информационо-комуникационих технологија 14,4% и осталих техничко-технолошких наука 22,4%. Следе стручњаци из области друштвено-хуманистичких наука, са уделом од 30,6%, природно-математичких наука (19%), и медицинских наука (8,5%). Удео лица са дипломом из области интердисциплинарних, мултидисциплинарних и трансдисциплинарних студија износи 2,8%, док је најмањи удео лица са завршеним уметничким факултетима и академијама 1,4%. Сudeћи, дакле, према овим подацима, наша високообразована дијаспора је сачињена највише од доктора наука и то највише из области технике и технологије који су у савременом свету и најтраженији за конкурентност на тржишту.

Приликом анализе социјалног капитала српске високообразоване дијаспоре, држали смо се Патнамовог схватања овог концепта, по којем он „упућује на везе између појединаца – друштвене мреже и норме узајамности и поверења које произилазе из њих“ (Патнам, 2008:20). Поседовање овог ресурса, чији се значај све више увиђа на свим нивоима друштвене стварности, водећи се Патнамовим схватањем овог појма, испитивали смо најпре преко чланства испитаника у професионалним организацијама. Резултати су приказани на графикону.

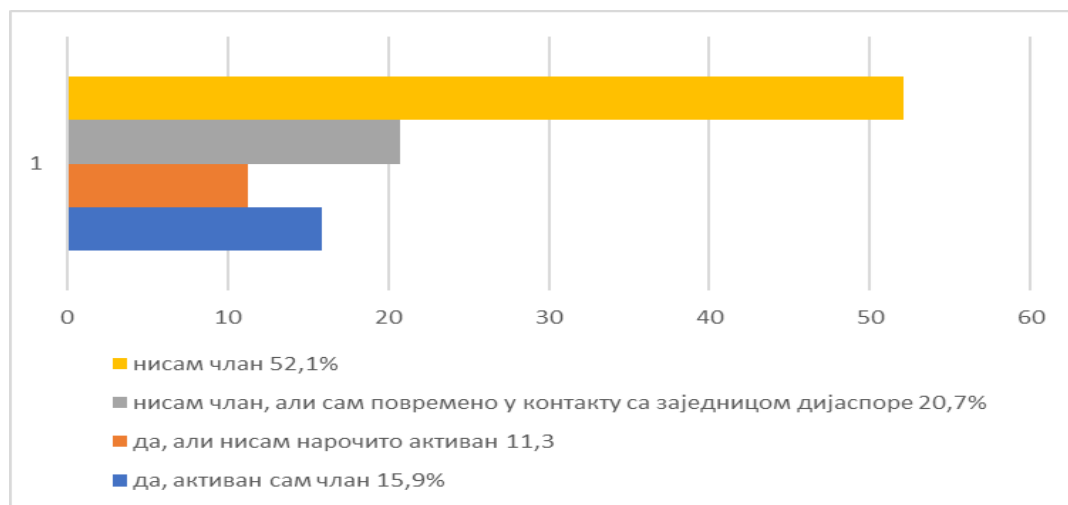
Графикон 1. Чланство испитаника у професионалним организацијама

Извор: истраживање „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника“

Строго се држећи приказаних резултата, можемо рећи да скоро половина испитаника није изградила чврсте везе са стручњацима из своје области, те им у том погледу одлазак у иностранство и није претерано користио. Међутим, не само да остављамо могућност, већ верујемо у постојање врло чврстих веза са стручњацима и колегама са факултета различитих националности који нису добили формалну потврду. Стога, остављамо могућност да је овај ресурс још богатији од овде приказаног. Више забрињава горе приказана транснационална сарадња, у смислу реализације пројеката, која је забележена код нешто више од трећине испитаника. Сличан резултат формалне умрежености, са још мањим уделом испитаника који су остварили транснационалну сарадњу, бележе одговори на питање о чланству у дијаспорским заједницама (графикон 2).

Графикон 2. Чланство испитаника у дијаспорским заједницама

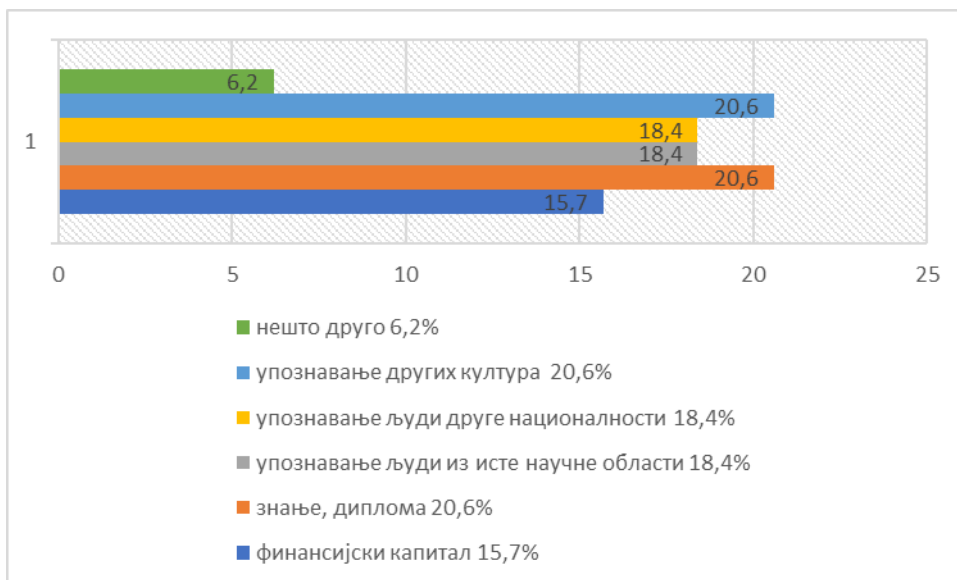
Извор: „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника“

Приказани резултати показују да више од половине испитаника није члан дијаспорских организација, али претпостављамо да и овде као и у претходном случају, ова умреженост бива реализована независно од формализације контаката. Развој интернета, фејсбук и вајбер групе данас постају место и форма окупљања чланова са заједничким групним идентитетом пре него регистроване организације. Даље, лични контакти који остају незабележени остају најефектнији начин грађења односа и размене ресурса. Видећемо у наредном делу да је неформална комуникација испитаника врло ефикасна и да у том смислу испитаници негују „јаке“ везе са својим сународницима са којима не живе у истој држави⁶.

⁶ Реч је о такозваном везујућем социјалном капиталу који је усмерен ка унутра и тежи да ојача ексклузивне идентитет и хомогене групе. Примери повезујућег капитала се односе на породицу, родбину, класу као и етничке братске заједнице, групе женских читалаца повезане на црквеној основи и тсл. (Патнам, 2008: 26). Ова врста социјалног капитала је добра за појачавање специфичног реципроцитета и мобилисање солидарности. Он помаже да се људи држе заједно на основу своје сличности. Везујући социјални капитал је окарактерисан јаким везама и затвореним личним односима. Ова врста социјалног капитала је нека врста „суперлепка“ за заједницу којој у основи стоји јако поверење.

Занимљиво је, међутим, размотрити и ресурсе дијаспоре из њиховог угла, односно шта је по њима највредније што су стекли одласком у иностранство. Одговори испитаника су приказани на следећем графикону.

Графикон 3. Сечене вредности у иностранству према сопственој процени

Извор: „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника“

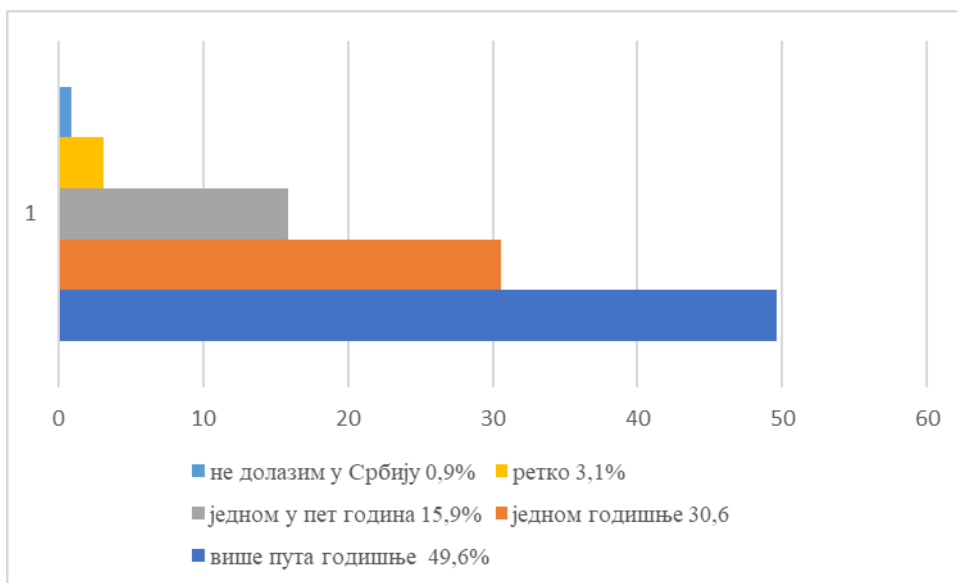
На основу података изнетих на графикону 3, примећујемо да су испитаници поред очекиваног финансијског, социјалног и хуманог капитала, у великом броју, њих 20,6%, навели уознавање других култура као посебан бенефит боравка у иностранству. Овај податак не чуди с обзиром на то да многи одлазак у иностранство посматрају и као једини начин да путују и живе ван земље у којој су рођени и то сматрају за велику предност у односу на колеге који се нису одлучили на усавршавање у иностранству, што потврђује и ово истраживање. С друге стране, треба напоменути да је познавање култура од веома великог значаја за потенцијалну билатералну сарадњу матице и земаља у којима су испитаници боравили и као такав овај ресурс не треба да буде занемарен.

Транснационална умреженост са Србијом

Уз свест о обиму српске научне дијаспоре, али и о савременом обликовању миграционих процеса који карактеришу циркуларност и

мобилност, који не подразумевају само одлазак у иностранство уз потенцијални коначни повратак након „обављеног посла“, идеја пројекта је била да се пре свега размотре услови за „виртуелни“ повратак ове популације. То би подразумевало усмеравање ресурса стручњака из дијаспоре у развојне пројекте независно од њиховог места боравка. То даље значи одржавање веза и стварање повољне климе за сарадњу са научном заједницом, стручњацима и другим важним актерима (из привреде, политике...) са циљем реализације пројекта који би били усмерени на потенцијални развој у разним областима. Стога, прво смо преко питања о учесталости њихових долазака у Србију и учесталости и врсти контаката са грађанима који живе у Србији испитали у којој мери су контакти и везе одржане независно од моделирања политичке и економске климе. На графикону 4. видимо да је врло мали удео оних чији је одлазак био само у једном правцу, односно да не подразумева долазак у земљу порекла – свега 0,9%.

Графикон 4. Учесталост доласка у Србију

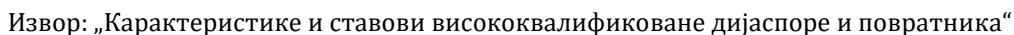
Извор: „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника“

Примећујемо да приближно 80% испитаника долази макар једном у земљу, што појачава могућност њиховог укључивања у друштвени развој. Томе треба и додати да је 82,2% испитаника навело да свакодневно и по

више пута комуницира са неким из Србије, што, поред потврде опстанка јаких веза, појачава могућности за потенцијално партнерство. Међутим, евентуални проблем може да представља што је веома мали број њих навео да комуницира са пословним партнерима (3,7%) или колегама из исте научне области (12,8%). Код већине испитаника се комуникација одвија са породицом (46,7%) или пријатељима – њих 36,3%. Уз то, свега 20% испитаника је навело да су учествовали у реализацији неког пројекта са Србијом, што је заиста мали удео с обзиром на наведене развијене везе са земљом. Томе треба додати и податак да 17,2% анкетираних исказује потпуну спремност да учествује у реализацији пројекта у земљи. Ако томе прикључимо и удео од 56,2% испитаника који би учествовали зависно од пројекта, увиђамо да је потенцијал који високообразована дијаспоре има, у Србији у великој мери неискоришћен. Посматрано из теоријске перспективе, односно Патнамовог схватања социјалног капитала који тврди истина слабо ефектне, али веома развијене тзв. „слабе“ мреже, можемо рећи да су, бар када је у питању социјални капитал српске научне дијаспоре усмерен на матицу, чврсте рођачке и пријатељске везе ипак примарно очуване, за разлику од ових ширих. Транснационална сарадња у областима интересовања је врло мало развијена.

Стварање климе за потенцијално улагање у развојне пројекте у Србији

На почетку да наведемо да већина испитаника, њих 57,7% који су учествовали у реализацији пројекта са партнерима из Србије, том приликом нису имали никаквих проблема. Остатак на првом месту наводи проблеме са компликованом администрацијом, њих 18,3%, затим непостојање адекватних услова за сарадњу (12,7%) и на крају 11,3% испитаника сматра да институцијама у Србији недостаје професионализам и одговорност у пословању. Генерално гледано, независно од тога да ли је сарадња остварена или се код испитаника показује спремност на сарадњу, примећује се да дијаспора препознаје извесне проблеме у овдашњем друштвеном систему, у јавним политикама и њиховој примени, при чему се, што се види из графикана 5., издваја однос државе према њима. Сматрамо да је управо недовољна отвореност и промоција сарадње и равноправног партнерства препрека за реализацију потенцијала које показује ова популација, али и слабо одржавање контаката са стручњацима у земљи.

Имајући ово у виду, јасно је да друштвени систем мора бити значајно измењен како би се у што већем броју дијаспора мотивисала на сарадњу. Смернице преобликовања тренутног стања у Србији, испитивали смо преко питања о мотивима на реализацију сарадње, који су приказани на графикону 6.

Судећи према одговорима на претходно питање, где је велики удео испитаника који препознају недостатак везе матице и дијаспоре, очекивано је било да ће се приликом одабира мотива за сарадњу највећи број анкетираних одлучити за неопходност успостављања поверења у матицу које је неопходно за партнерство. У супротном, нестабилан терен остаје демотивишући за било какво улагање. С тим у вези стоји и проблем непотизма и корупције, који је био заступљен у 17,6% одговора испитаника. Страначко запошљавање и велики значај родбинских и пријатељских веза остају демотивишући фактор за покушаје било какве сарадње. Дијаспора, видимо, не преферира економско благостање како би уложила знање и идеје, већ рачуна на меритократију која подразумева вредновање знања и способности што је први корак за враћање поверења и потенцијално удруживање са циљем развоја земље на свим нивоима. Пре свега, дијаспора истиче да им је важно да буду препознати као потенцијални партнери што

се прво чини отвореношћу, административним олакшицама и јавним позивима за сарадњу у земљи.

Графикон 6. Мотиви за сарадњу са Србијом

Извор: „Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника“

Закључак

Промена савременог света коју карактеришу готово треутна комуникација, брзи и релативно приступачан транспорт робе и људи, као и пословање фирми у различитим земљама уз непрекидну размену идеја, условила је и измену значења концепата миграција и дијаспоре, што је даље утицало и на преобликовање државних јавних политика усмерених на миграциону популацију. Миграције данас, дакле, не подразумевају „карту у једном смеру“, веома мали број миграната одлази у једну државу без намере да се, ако се укаже боља прилика, пресели у неку другу, или, ако процени да је на добитку, врати у своју земљу порекла. Мобилност, коју карактерише честа промена места јесте суштина миграционих процеса савременог доба. Даље, дијаспора у великој мери одступа од првобитне дефиниције која подразумева расејање становништва једне земље по целом свету и користи предности информационих технологија које олакшавају комуникацију и учвршћују везе међу свим члановима који не живе у земљи порекла а

сматрају је за матицу. Ова усмереност чланова дијаспоре једних на друге и препознавање матице као центра интреса, отворили су могућности за креирање политика за управљање миграцијама које за циљ имају добробит свих учесника у миграционом процесу, тзв. „win-win“ опција. Истраживање које смо у раду представили је и креирано на темељу овог уверења.

Анализа представљених резултата нам је показала да имамо дијаспору која поред финансијског капитала (који несумњиво има велики удео у нашем БДП-у) поседује вема богат хумани капитал, као и социјалне ресурсе који нису толико уграђени у формалне структуре у смислу чланства у организацијама, колико се показују у неформалној комуникацији са стручњацима из области којој припадају и појединцима које су упознали током студија. Такође, показало се да научна дијаспора гради веома јаке транснационалне мреже односа са становништвом у Србији, али првенствено са појединцима који су им блиски у приватном животу, а нешто ређе са колегама и пословним партнерима. Но, упркос томе, резултати указују на веома изражену вољу испитаника да учествују у развојним пројектима у Србији. Међутим, док год се не покаже јасан интерес за партнерством са дијаспором, ресурси којима располажу неће бити усмерени у земљу.

Важно је нагласити да и после толико година трансформације друштвеног поретка у Србији, правни, политички, економски и вредносни систем који је овде актуелан треба реструктурирати и уредити тако да буде предвидив и на тај начин створи повољну и сигурну друштвено економску климу за улагања. Судећи према одговорима испитаника, треба започети од искорењивања непотизма и корупције на свим нивоима и увођења меритократије, што је и једини начин за даљу исправну реформу система. Како би се укључили у пројекте у земљи, важно је уредити администрацију, променити однос према талентима, издвојити више за науку и развој, што би све заједно, с једне стране, умањило велики одлив младог образованог становништва, а, са друге, отворило врата за реални или виртуелни повратак стручњака који су земљу напустили.

Литература

Bradatan C., R. Melton and A. Popan (2010). Transnationality as a fluid social identity, *Social Identities*, Vol. 16, No. 2, pp. 169-178.

Vertovec, S. (2001). *Transnational Social Formations: Towards Conceptual Cross-Fertilization*, Paper presented at the workshop on Transnational Migration: Comparative Perspectives, Princeton University, https://www.researchgate.net/publication/240638360_Transnational_social_formations_Towards_conceptual_cross-fertilization_WPTC-01-16 , приступљено 20.7.2021.

Vertovec, S. (2002). *Transnational Networks and Skilled Labour Migrations*, Paper presented at the conference of Ladenburger Diskurs 'Migration', Ladenburg: Gottlieb Daimley und Karl Benz-Stiftung, <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC0202%20Vertovec.pdf> , приступљено 22.7.2021.

Glick S. (2003). The Centrality of Ethnography in the Study of Transnational Migration: Seeing the Wetland Instead of the Swamp. In Glick Schiller & N. Foner (eds.) *American Arrivals: Anthropology Engages the New Immigration*. Manchester: School of American Research.

Гречић, В. (2010). *Српска научна дијаспора*, Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Ђукић Дејановић и група аутора (2018). *Карактеристике и ставови висококвалификоване дијаспоре и повратника*, Београд: Центар за живот – да нас буде више и АТЦ.

Лазић, М. (2014). Увод, у Лазић М. ур, *Економска елита у Србији у периоду консолидације капиталистичког поретка*, Београд: ИСИ ФФ и Чигоја Штамп, str. 9 – 36.

Ma Mung, E. (2004). Dispersal as a Resource, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Vol. 13, No. 2/3.

Morokvašić M. (2011). Transnational mobility of the Highly Skilled. Challenges for Serbia and Western Balkans, in Polovina N. and T. Pavlov eds, *Mobility and Emigration of Professional and Social Gains and Losses*, Beograd: Group 484, Centre for Migration and Intercultural Studies and Institute for Educational Research.

Патнам, Р. Д. (2008). *Куглати сам. Слом и обнова америчке заједнице*, Нови Сад: Medditeran Publishing.

Portes, A, C. Escobar, Radford A. W. (2007). Immigrant Transnational Organizations and Development: A Comparative Study, in *International Migration Review*, Vol. 41, No1, 242 – 281.

Pries, L. (2005). Configurations of geographic and societal spaces: a sociological proposal between 'methodological nationalism' and the 'spaces of flows', *Global Networks*, Vol. 5, No. 2, pp. 167 – 190.

Sheffer, G. (1986). A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics, in Sheffer, G. (ed.) *Modern Diasporas in International Politics*, London and Sydney: Croom Helm.

Станковић, В. (2014). *Србија у процесу спољних миграција*, Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Београд: Републички завод за статистику.

Filipović, J. (2012). *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization, Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*, Lambert Academic Publishing, Saarbrücken.

Faist, T. (2000). Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 23., No. 2., pp. 189 – 222.

Coleman J. S. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital, *The American Journal of Sociology*, Vol. 94., pp. 95-120.

The World Bank (2021). *Migration and Remittance Data*, доступно на <https://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> , приступљено 17.9.2021.

Milica Vesković Andjelković

Transnational Networking of High Qualificated Diaspora and Developing of Serbia

Summary

Mutual networking of person who live in different parts of the world, but outside the home country, which consist of emotional, spiritual and hylic connection with Motherland (that could be only virtual) is at the core of diaspora concept. Both of those concepts (transnationalism and diaspora) are results of contemporary societal phenomena and confuse them could be normal. At this point, we should come apart these concepts. Even though the concept of transnationalism was made for denoting networking of migrants with same origin but live in different countries, it is a wider concept which involves every computation that takes place independent of national state borders. On the other hand, the concept of diaspora, despite of being narrower than the concept of transnationalism, it is in strong relationship with that concept – if there weren't immigrants networking, we couldn't speak about diaspora but dispersion. Furthermore, migration would be loss for the home country, if there weren't transnational networking. Interrelating of immigrants, their readiness to cooperate with each other and with people in the Motherland, their readiness to invest of their human, social and economic capital are the main resource for developing of every society subsystem in the Motherland. The main of this article is analysis if Serbian diaspora who have high qualifications and therefore could be an important resource for development. For analyses, we'll use data which are collected in research which was done by NGO „Center for life“ in cooperation with the Minister without portfolio responsible for demography and population policy and Statistical Office of the Republic of Serbia. We'll present educational and economic structure of respondents, their readiness to invest their capital in the Motherland and their recommendation to responsible actors in Serbia.

Key words: transnationalism, diaspora, networks, social capital, public policy

НЕЕКСПЛОЗИВНО РАТОВАЊЕ

(Пандемија Covid-19 – студија случаја)

Апстракт: Сагледавајући медиализацију друштвеног живота унутар критичког дискурса медицинске социологије, у чланку који слиједи анализирамо феномен пандемије Covid-19 као примјер неексплозивног ратовања. Полазећи од чланака двојице аутора – Dennis M. Bushnell, *Future Strategic Issues / Future Warfare [Circa 2025]* i George Poste, *Advances in Biotechnology: Promise and Peril*- неексплозивно ратовање разумијевамо као основни облик социјалне контроле у петом (Био/НАНО) технолошком добу. Неексплозивно ратовање (психолошко, биохемијско и нанотехнолошко ратовање) разумијевамо као облик ратовања усмјерен против оперативности. Основни циљ таквог начина ратовања је изазивање социјалних поремећаја – од опште девастације (милиона жртава) до понављајућих поремећаја (PSYOP) и контролисаних негативних економских утицаја (рецесија). Основну карактеристику овог начина ратовања петог (Био/НАНО) технолошког доба представља одсуство форензичких трагова (идентитета) нападача и немогућност предвиђања и детекције напада, те правовременог упозоравања и заштите. Измјена у природи ратовања последица је измјене у природи расположиве технологије. За прво (ловачко) технолошко доба, карактеристично је постојање племенских банди и употреба ручно израђених држећих и бацаћих оружја. За друго (пољопривредно доба) карактеристично је постојање професионалне војске, те употреба нешто технички напреднијих, али још увијек ручно израђених држећих и бацаћих оружја. За треће (индустријско) технолошко доба (1800-1950) карактеристична је употреба машинског оружја. За четврто (ИТ) доба (1950-2020) карактеристична је употреба психолошког оружја. За пето (Био/НАНО) технолошко доба планирана је употреба биохемијских сусптанци и нанотехнологије. За шесто (виртуелно) доба предвиђена је потпуна контрола појединаца посредством вјештачке интелигенције.

Кључне ријечи: *Covid-19, Медиализација друштвеног живота, Неексплозивно ратовање.*

¹ nemanja.djukic@fpm.unibl.org

Увод

Руководећи се класичним социолошким начелима која су установили Манхајм, Мертон, Хабермас и Милс, у чланку који слиједи Пандемију Covid-19 разумијевамо као планиран и контролисан биополитички процес чији је основни циљ глобална друштвена реорганизација. Наиме, ова начела тичу се саме суштине социолошке науке те отуда она нужно представљају незаобилазан метатеоријски и епистемолошки оквир.

Према Манхајму, у савременом друштву не постоје спонтани друштвени процеси (Manhajt, 2009). Према Мертону, социологија треба да истражује латентну а не манифестну функцију друштвених појава (Merton, 1998). Према Хабермасу, саморефлексивност је услов умне пунољетности (Habermas, 1975). Према Милсу, масовним друштвом управљају елите путем пропаганде (Mils, 1964).

Разлог специфичног децентрирања сазнајне перспективе у којој ће се феномен Пандемије Covid-19 појавити као социолошки а не као медицински феномен, припада нивоу појмовне парадигме тј. нивоу појмовног диференцирања. Наиме, вируси представљају предмет медицинске науке, док пандемија као скуп политичких и економских мјера које предузимају елите у циљу друштвене трансформације, представља социолошки феномен. Љекарска професија напосто располаже само са уским и технизованим медицинским знањем које има сазнајну и професионално-практичну али и не хуманистичко-еманиципаторску функцију, због чега је онемогућена да правилно разумије пандемију Covid-19 као биополитички а не медицински феномен, због чега најпосле овај феномен трајно и у потпуности остаје изван интелектуалног домаћаја медицинске струке.

Отуда, крећући се унутар критичког дискурса медицинске социологије, која за разлику од медицинске науке посједује изражену хуманистичко-еманиципаторску функцију, у чланку који слиједи пандемију Covid-19 разумијевамо као облик неексплозивног ратовања помоћу појмова медиализације друштвеног живота те клиничке, социјалне и структуралне јатрогенезе.

Медикализација друштвеног живота

С обзиром да, како то истиче Милић, латентну функцију друштвених појава ми разумијевамо искључиво преко последица које ти феномени производе, постаје све јасније да пандемија Covid-19 представља савремени израз медикализације друштвеног живота, тј. политичку употребу медицине као облика социјалне контроле.

У појмовном смислу, медикализација друштвеног живота представља процес неконтролисаног ширења појма болести и јурисдикције медицине у коме свакодневни феномени губе своју аутономију и постају објекат негативне медицинско-фармаколошке регулације (Zola, 1972, 489; Zola, 1975, 85).

У повијесном смислу, медикализација друштвеног живота започиње у 18. и 19. вијеку када се у циљу осигурања стабилног друштвеног поретка, системи знања као што су медицина и психијатрија почињу користити као нормативни системи моћи (Lupton, 1995). Тако је с обзиром на њену способност да обезбјеђује стабилност друштвеног система, утемељена политичка функција медицине чиме је медицина постала један од основних облика социјалне контроле. Савремена медицина континуирано проширује подручје своје надлежности производњом наратива којима увјерава јавност у властиту моћ, како би што већи удио популације постао зависан од фармаколошких роба и услуга а тиме лишен слободе, аутономије и креативног живота у цјелини (Ilić, 2012; Illich, 2013). У том смислу, посматрано у хоризонту медицинске социологије, пандемија Covid-19 представља резултат медицинског експанзионизма то јесте последицу настојања медицинске професије да прошири простор своје професионалне доминације и отвори простор партикуларним интересима фармацеутске индустрије (Freidson, 1970).

У структуралном смислу, а говорећи терминологијом Ивана Илича, пандемија Covid-19 представља класичан примјер клиничке, социјалне и структуралне јатрогенезе (Ilić, 1976, 17). Пандемија Covid-19 представља класичан примјер клиничке јатрогенезе то јест ситуацију у којој је сама медицина развојем генетичког инжењеринга генерисала нову, медицински индуковану болест. Пандемија Covid-19 представља класичан примјер социјалне јатрогенезе, будући да пандемија производи нестабилне

политичке прилике. У политичком смислу, пандемија представља сјајан инструмент за повећавање сензибилитета широких народних маса што доводи до политичке злоупотребе психолошког стања нације. Наиме, због вјештачки индукованог осјећања угрожености, јавност постаје склона да у фолклорним иступима својих политичких вођа проналази хероје својих култура. Пандемија Covid-19 представља класичан примјер структуралне јатрогенезе – примјер обликовања друштвене свијести и организовања друштвених односа кроз усвајање митова медицине што свеукупно посматрано појединцу одузима слободу и моћ да аутономно обликује властити животни простор. Један од најупечатљивијих митова повезан са пандемијом Covid-19 јесте фолклорна употреба тзв. заштитних маски.

Пандемија Covid-19 - примјер неексплозивног ратовања

Према Бушнелу (Bushnell, 2001: 372), неексплозивно ратовање (психолошко, биохемијско и нанотехнолошко ратовање) је ратовање усмјерено против оперативности. Основни циљ таквог начина ратовања је изазивање социјалних поремећаја – од опште девастације (милиона жртава) до понављајућих поремећаја (PSYOP) и контролисаних негативних економских утицаја (рецесија). Основну карактеристику овог начина ратовања петог (Био/НАНО) технолошког доба, представља одсуство форензичких трагова (идентитета) нападача и немогућност предвиђања и детекције напада, те правовременог упозоравања и заштите.

Према поменутом аутору, измјена у природи ратовања последица је измјене у природи расположиве технологије. За прво (ловачко) технолошко доба, карактеристично је постојање племенских банди и употреба ручно израђених држећих и бацаћих оружја. За друго (пољопривредно доба) карактеристично је постојање професионалне војске, те употреба нешто технички напреднијих али још увијек ручно израђених држећих и бацаћих оружја. За треће (индустријско) технолошко доба (1800-1950) карактеристична је употреба машинског оружја. За четврто (ИТ) доба (1950-2020) карактеристична је употреба психолошког оружја. За пето (Био/НАНО) технолошко доба планирана је употреба биохемијских супстанци и нанотехнологије. За шесто (виртуелно) доба предвиђена је потпуна контрола појединаца посредством вјештачке интелигенције.

Од нарочитог значаја за разумијевање стратешких питања будућности је четврто (ИТ) доба (1950-2020), јер оно представља прекретницу у логици организовања и управљања друштвеним односима. ИТ доба карактерише калкулативност – ријеч је о опсесији оптимизацијом коришћења ресурса. Због тога су ратови све више прорачунати па у пракси на глобалном нивоу у овом периоду није било великих ратова већ мноштво контролисаних локалних сукоба који су последица духа калкулабилности. Овај феномен је омогућен утицајем информатичке револуције на друштво, будући да је брза дифузија технологије и њено свеопште прихватање довело до виртуелизације и телесоцијализације а сходно томе и до уједначавања и поравнавања измјењеног погледа на свијет (унификације перцепције појединаца на глобалном нивоу). У економском смислу, способност стварања богатства више није ограничена физичким ограничењима и ресурсима, већ способношћу информатичке производње нових идеја и наратива. Једном рјечју економија је постала имагинарна и зависна од рачунара.

Док је у четвртм, а сада већ превазиђеном ИТ технолошком добу (1950-2020), основни облик ратовања представљао психолошки (медијски и информатичко-технолошки) рат заснован на развоју информатичке технологије, у петом (Био/НАНО) технолошком добу, према Бушнелу (Bushnell, 2001), стратешки ратови будућности (до 2025) ће се развијати у правцу употребе биохемијских агенаса - вируса, гмо хране, вакцина, хемијске муниције (осиромашени уранијум) итд., те нанотехнологије (чипова, микро сензора, робота, фреквенција, вјештачке интелигенције итд).

Узрок томе почива у простој чињеници да су данас техника и технологија у свим својим појавним облицима дубоко инкорпориране у медицину, због чега одређивање појма болести директно зависи од степена њене софистицираности. Технологија одређује концепт болести на три начина: дефинишући биохемијске параметре који се примјењују у дефинисању болести, одређујући начин на који се долази до знања о болести и њеној идентификацији те одређујући начин на који се треба односити према болестима (Hofmann, 2001: 11). Отуда, софистицирана технологија осигурава политички монопол на суверену медицинску интервенцију у свакодневни живот.

У ширем смислу, према Бушнелу (Bushnell, 2001), биохемијско ратовање обухвата употребу генетски модификованих биохемијских супстанци: Афлатоксин, Sars, ваздухом преносиве врсте Еболе, Ласе, различити вируси (птичији, свињски), бинарни агенси који се могу дистрибуирати путем витамина, одеће и хране, различите врсте патогених организама, Венецуелански коњски енцефалитис итд. Оно такође обухвата производњу и употребу биочелика погодног за израду арамидних влакана за оклоп, производњу и употребу бинарног био-оружја, те „Pharm životinja“.

Такође, у ширем смислу, нанотехнолошко ратовање обухвата употребу нанотехнологије (нпр. *smart dust* - паметна нанопрашина) која резултује геномицидом – изазивањем усмјерених и контролисаних патолошких промјена код сасвим одређених друштвених група. Оно такође обухвата и употребу нанотагова, кооптираних инсеката, сензорних ројева, електромагнетног пулса, радио фреквенција и зрачења.

Поред наведеног, за правилно разумијевање пандемије Covid-19 као облика неексплозивног ратовања од кључног значаја представља стање предиктивне имунологије и молекуларне медицине због такозваног „Синдрома зебре“ (Poste, 2001). Наиме, кључна дилема дијагностике у медицини се састоји у томе што се полази од погрешног методолошког става да су уобичајене болести по дефиницији најчешће. Како истиче Пост: „Ако чујете звук копита вјероватно ћете помислити да је то коњ а не зебра. Сви биохемијски агенси стварају симптоме налик грипу због чега ће они и бити третирани као грип. Како се може открити присуство биоагенса (зебре) у великој позадини рутинских инфекција (коњи)?“ Никако. Откривање неинтензивне „зебре“ која се уклапа у рутинске медицинске поступке, повластица је само оних који је и стварају. Отуда, примјену нових биотехнологија одликује одсуство форензичких трагова и општа немогућност утврђивања идентитета нападача. Међутим, примјена нових технологија социјалне контроле заснованих на генетској контроли микробне вируленције и вјештачки произведених патогена производи сасвим видљиве социјалне последице: милионске демографске губитке, понављајуће поремећаје (PSYOP), економску рецесију итд. (Poste, 2001: 363).

Последице пандемије

Масовна незапосленост (од око 41%) и дигитална социјална контрола у виду паметног биометријског надзора, представљаће двије основне последице Пандемије Covid-19. Према „Бијелом папиру“ из Октобра 2020 године предвиђено је да ће Пандемија Covid-19 убрзати дигитализацију процеса рада за 84%, повећати обим рада на даљину за 83%, повећати аутоматизацију процеса рада за 50%, привремено без посла оставити 28% а трајно 13% популације.

Будући да је економска функција Пандемије развој виртуелне економије, сасвим је извјесно да ће предстојећа глобална друштвена трансформација изазвати радикалну политичку револуцију у виду увођења дигиталног друштвеног надзора који је између осталог потребан и за превенирање побуне маса. Наиме, упркос растућој незапослености на глобалном нивоу, ипак неће доћи до побуне масе у циљу радикалне редистрибуције друштвене моћи како је то произишло из предвиђања марксистичке политичке економије. Паметни биометријски надзор у пракси се појављује као биометријски инжењеринг - концепт комбиновања технологије и психологије који превенира побуну (незапослене) масе на тај начин што сама свијест да су под сталним надзором присиљава људе на друштено прописане облике понашања. Паметни биометријски надзор као дигитални модел социјалне контроле већ је остварен у Кини у тој мјери да је на помолу изградња паметног града који ће у потпуности бити контролисан вјештачком интелигенцијом.²

Да Кина представља нови модел друштвености и будућност која је већ почела говори мноштво примјера. Дигитализација процеса рада у Кини већ је извршена. Све више фабрика уграђује детекторе емоција у радне качкете или капе. На тај начин се лако детектују људи који су под стресом или у другом емотивно нестабилном стању. Сензори из качкета шаљу биометријске податке у рачунар, гдје их одређени алгоритми обрађују те на основу тога менаџери људских ресурса моделују радне групе и организују

² О паметном граду као колективном паметног биометријског надзора детаљније видјети: https://www.seebiz.eu/tehnologija/kina-rada-se-grad-potpuno-kontroliran-umjetnom-inteligencijom/247519/?fbclid=IwAR1QfMFVaVgAfiY1Jf6OfRl4uP6aAWVxM-PhHeinjvANwPXI-x7rkpS4R_k

радне процесе. Особе које имају повећан ниво стреса бивају премјештене на друго радно мјесто или кући на одмор. Тако је употреба дигиталне контроле смањила конфликте у колективима а повећала укупну продуктивност рада и профит.³ Дигитални надзор је у употреби на улицама, шопинг центрима, школама. У јавном простору увелико је у употреби *Face Recognition Softver*.⁴ У свакодневној употреби су термо и све друге камере, сваки сегмент свакодневног живота је дигитално надзиран. Роботи који производе сендвиче или другу храну за понијети (Food to go) су свакодневна појава.⁵ У школама се користи апликација која памти поене, позитивне и негативне. За добре одговоре и добро понашање ученици добијају плус, за лоше понашање минус. И то вредновање родитељи ученика добијају на телефон у реалном времену. Образовни процес скоро да је дигитализован у цјелости. Настава је моделована на логици видеоигрица – из перспективе дјетета то је сакупљање поена помоћу којих се прелазе нивои у игрици, из перспективе родитеља истовремени увид у наставни процес, а из перспективе образовног система дијете усваја планиране наставне садржаје.⁶

Дигитализација приватног простора је извршена путем паметних кућа⁷ и паметне кућанске технологије.⁸ У домаћинствима су у нормалној употреби електронски уређаји слични радио апарату са којима се комуницира гласом, гласом се подешава аларм, траже вијести, музика, информација. Истовремено тај уређај памти све информације и те информације се послје користе да се кориснику понуди оглас, услуга или производ. Такође, веома су популарни паметни сатови који прикупљају све биометријске податке и дају здравствене савјете, а у случају срчаног удара могу да аутоматски позову хитну помоћ. У редовној употреби су паметне кухиње и други кућански уређаји, чак и паметне термос боце за чај. У потпуности је уведено безготовинско плаћање. Живот без апликација за навигацију, пронажење локације за превоз, сусрете и сл. није могућ у

³ <https://www.businessinsider.com/china-emotional-surveillance-technology-2018-4>

⁴ <https://www.cnet.com/news/in-china-facial-recognition-public-shaming-and-control-go-hand-in-hand/>.

⁵ <https://hackaday.com/2016/04/08/bistrobot-make-me-a-sandwich/>

⁶ <https://library.iated.org/view/SHANG2016GAM>

⁷ <https://www.the-digital-insurer.com/china-in-depth-smart-home/>

⁸ <https://shanghai-smart-home-technology.hk.messefrankfurt.com/shanghai/en.html>

савременој Кини. Појединац не треба ни о чему да мисли, он само треба да усклади своје понашање према алгоритму.

Међутим, због специфичног менталитета и система вриједности у Кини није било потребно вршити радикално дисциплиновање масе трауматичним искуствима како би ограничење личне слободе и увођење новог модела социјалне контроле било прихваћено. Због тога Пандемија Covid-19 као низ стратешких економских и политичких мјера којима се врши глобално друштвено реорганизовање, а које је легитимисано политичком употребом страха заснованом на наративу о вирусу Sars-CoV-2, у Кини и Западној цивилизацији има потпуно супротан ток. За Западну цивилизацију Пандемија Covid-19 представља облик неексплозивног ратовања који се налази у функцији увођења дигиталне социјалне контроле карактеристичне за шесто технолошко доба.

Унутар Западне цивилизације у току пандемије Covid-19 примјењен је читав низ пракси којима се врши трауматизација гомиле у функцији развоја послушности која треба да кулминира прихватањем дигиталног надзора. То је судбина Западног свијета. То је судбина Европе. Европа навикнута на хуманистичко Ја, најскупље ће платити промјену новог доба. У политичком смислу, сасвим је очигледно да већ остварени дигитални развој увелико превазилази и урушава либералне оквири досадашњег друштвеног организовања. Наиме, идеја индивидуалне слободе на којој се заснивала политичка култура западне либералне цивилизације полако нестаје. Повлаштени грађани Првог свијета, уљуљкани у доколичарској безбрижности и цивилизацијском догматском дријемежу, нису примјетили да је развој дигиталне технологије у оштрој супротности са идејама људских права и слобода на којима је изграђена Западна цивилизација те да он незадрживо води ка креирању и прихватању нове диктатуре која ће се ускоро показати као једини спас у новонасталој хаотичности у којој ће очување било какве стабилности друштвеног поретка бити могуће једино протоколима новог дигиталног доба у коме ће функционисање сходно алгоритму бити једини критериј друштвено прихватљивог облика понашања.

Закључак

Имајући у виду наведено, постаје сасвим јасно да пандемија Covid-19 представља прекретницу која нас уводи у Пето технолошко доба у коме је у циљу социјалне контроле маса на глобалном нивоу планирана употреба биохемијских супстанци и нанотехнологије. Стога се може очекивати да ће се кључне последице постојеће пандемије Covid-19 као резултата политичке употребе медицине и политичке употребе страха, састојати у драматичном развоју биотехнолошких и нанотехнолошких инструмената социјалне контроле на глобалном нивоу, при чему ће дигитални облици надзора и регулације становништва имати одлучујућу улогу. Према свему судећи, предстојећа реорганизација глобалних друштвених односа биће заснована на употреби вакцина четврте генерације (нанотехнолошких вакцина), Covid-пасоша и дигиталних здравствених књижица којима ће бити извршена радикална (де)регулација свакодневног друштвеног живота.

Литература

Bushnell, Dennis M. (2001). Future Strategic Issues/Future Warfare [Circa 2025]. In ed. Joseph Rosen and Charles Lucey. *Emerging technologies: Recommendations for Counter-Terrorism*, Dartmouth College: Institut for Security Technology Studies.

Zola, Irving. K. (1972). Medicine as an Institution of Social Control, *Sociological Review*, 20(4): 487-504.

Zola, Irving. K. (1975). In the Name of Health and Illness: On Some Socio-Political Con-sequences of Medical Influence, *Social Science and Medicine*, 9:83-87.

Ilić, I. (2012). *Amicus mortis. O umeću življenja i umeću umiranja*, izbor tekstova. Beograd: Anarhija/Blok 45 i Bratstvo iz Erevona.

Illich, I. (2013). *Vernakularne vrijednosti i drugi eseji*, Zagreb: Litteris.

Illich, I. (1976). *Medicinska Nemesis*, Beograd: Vuk Karadžić.

Lupton, D. (1995). *The Imperative of Health: Public Health and the Regulated Body*, London: SAGE Publications.

Manhajm, K. (2009). *Dijagnoza našeg vremena*, Novi Sad: Mediteran Publishing.

Merton, R. (1998). *O teorijskoj sociologiji*. Beograd: Plato.

Mils, R. (1964). *Elita vlasti*. Beograd: Kultura.

Poste, G. (2001). Advances in Biotechnology: Promise and Peril, In ed. Joseph Rosen and Charles Lucey. *Emerging technologies: Recommendations for Counter-Terrorism*. Darmouth College: Institut for Security Technology Studies.

Freidson, E. (1970). *Professions of Medicine*. New York: Dodda Mead and Co.

Habermas, J. (1975). *Saznanje i interes*. Beograd: Nolit.

Hofmann, B. (2001). „The Tehnological Invention of Disease“. *Journal of Medical Ethics: Medical Humanities*, 27:10-19.

Nemanja Đukić

Summary

Non-explosive warfare (Covid Pandemic 19 - Case Study)

Abstract: Starting from the articles of two authors, Dennis M. Bushnell and George Poste, in the following article we analyze the phenomenon of non-explosive warfare as a basic form of social control in the Fifth technological age. Non-explosive warfare (psychological, biochemical and nanotechnological warfare) is warfare directed against operability. The main goal of such a way of warfare is to cause social disturbances - from general devastation (millions of victims) to recurrent disturbances (PSYOP) and controlled negative economic impacts (recession). The basic characteristic of this way of warfare of the fifth (Bio / NANO) technological age is the absence of forensic traces (identity) of the attacker and the impossibility of predicting and detecting attacks, as well as timely warning and protection. A change in the nature of warfare is a consequence of a change in the nature of available technology. For the first (hunting) technological age, the existence of tribal gangs and the use of hand-made holding and throwing weapons is characteristic. The second (agricultural age) is characterized by the existence of a professional army, and the use of somewhat more technically advanced but still hand-made holding and throwing weapons. The use of machine weapons is characteristic of the third (industrial) technological age (1800-1950). The fourth (IT) age (1950-2020) is characterized by the use of psychological weapons. The use of biochemical substances and nanotechnology is planned for the fifth (Bio / NANO) technological age. For the sixth (virtual) age, complete control of individuals through artificial intelligence is envisaged.

Keywords: Covid-19 pandemic, Social control, Fifth tech

ДЕМОГРАФСKE ПРОМЕНЕ И ОБРАЗОВАЊЕ У ФОКУСУ ТРЖИШТА РАДА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ³

Апстракт: Носилац система знања, вредности и културе једног друштва је образовање. За развој људског друштва образовање је кључни фактор за сваког грађанина и представља основу за друштвени, социјални, економски и политички развој земље. Сваком детету треба омогућити квалитетно образовање, како би имало боље шансе у животу, укључујући могућности запослења, и боље здравље. Проблем суфицита радне снаге у Републици Србији нарочито младих, жена и старијих лица је велики проблем за државу. Сагледавајући статистичке показатеље виши нивои образовања доводе до бољих радних места на тржишту рада, али треба водити рачуна приликом одабира одређеног занимања, јер суфицитарна занимања и професије могу водити у дугорочну незапосленост. Родна асиметрија незапослених лица у свим регионима Републике Србије посебно погађа жене. Што је већи степен стручне спреме, лакше је ступити у радни однос. Боље обучени и образовани радници по правилу су продуктивнији, што им може омогућити већу зараду. Овај рад има за циљ да прикаже демографске промене и доминантан утицај образовања на могућност запослења, где варијације у старосној и образованој структури доводе до великих трансформација кретања на тржишту рада.

Кључне речи: демографске промене; образовање; тржиште рада; запосленост; Србија.

¹ sjelic@agrif.bg.ac.rs

² marija.popovic11@gmail.com

³ Рад је настао као резултат истраживања у оквиру "Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада у 2021. години између Пољопривредног факултета у Београду и Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије", број уговора: 451-03-9/2021-14/200116.

Увод

У Србији су настале значајне промене у структури стновништва а посебно у периоду транзиције. Старосна структура у Републици Србији је веома неповољна, нарочито у региону Јужне и Источне Србије. Што се тиче образовне структуре, највећи број становника Србије има средње образовање, око 50%. Најповољнију образовну структуру има регион Београда, а најнеповољнију регион Јужне и Источне Србије. Републику Србију карактерише висока густина насељености: у региону Београда 513 становника по км², док је просечна густина 81 (Јелић и Урошевић, 2015, Здравковић, 2016, Јелић и Поповић, 2020).

Образовање само по себи право је и једно од најмоћнијих оруђа помоћу којег се економски и социјално маргинализована деца и одрасли могу извући из сиромаштва и потпуно учествовати у друштву (Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу, UNESCO 2000).

На основу Републичког завода за статистику у Србији у школској 2018/19. години, у неком облику образовања учествовало је 1.255.332 лица. Од тог броја, у предшколском образовању учествовало је око 17,4%, у основном 42,7%, средњем 20% и у високом 19,9%. На основу Закона о основном образовању и васпитању (Сл. Гласник РС, бр. 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018 и др. закон) под чланом 5 наводи се да је основно образовње и васпитање обавезно, исто као и припремно предшколски програм који се остварује у складу са законом. Број ученика у основним школама у школској 2017/18. години износио је 536.528, док је у школској 2018/19. години био 524.518, где је евидентан пад ученика за 2,3%, што је уобичајен тренд у последње време и углавном је последица демографских кретања у нашој земљи.

Неопходно је побољшање образовне структуре становништва, јер је усред неповољне образовне стурктуре успорен и процес модернизације привреде, друштва, а и развоја села (Јелић, Поповић 2020).

Када се поставља питање како побољшати образовне перформансе ученика, предлаже се смањење величине одељења. Ако се ученицима

предаје у мањим разредима, претпоставља се да повећана пажња појединца може довести до бољег учења. Финансије министарства, насупрот томе, упозоравају да је смањење величине одељења веома скупа политика (Wößmann, Propper, Duflo 2005).

Образовање становништва има централни значај за економски развој, што се дугује његовој двојакој улози у том процесу. С једне стране, образовање представља критичан инпут од којег зависи темпо и квалитет привредног раста и развоја, а с друге стране вредан аутпут, циљ сам по себи и важну компоненту људског благостања (Todaro, Smith, 2011).

Образовни напредак ублажава неједнакост унутар и између нација и на тај начин подржава политичку стабилност и глобалну сигурност (Bloom, Kremer, Sperling, 2007). Постоје разлике у приступу образовању и његовом квалитету, између богатих индустријских земаља на једној страни и земаља са ниским образовањем на другој страни. Посебно оне између девојчица и дечака, руралних и урбаних подручја, расних и етничких група, трошкова по ученику, квалификацијама наставника, изостанку наставника, инфраструктури и квалитети наставног програма (Bloom, 2010).

Улагање у образовање за појединца је инвестиција од које се очекује да ће у будућности остварити одговарајући принос. Мерен индикаторима тржишта рада, принос се огледа у већој заради, смањеном ризику од незапослености, бољим условима рада, већој стабилности запослења и већој мобилности нагоре у висини примања (Бераха, 2011). За високо образовање се тврди да увећава продуктивност, првенствено кроз раст људског (хуманог) капитала, односно стварање веће и боље образоване радне снаге (Вукасовић и сар, 2009).

Стање на тржишту рада у Републици Србији је веома сложено и карактеришу га многобројне неусклађености, диспропорције, дуалности и структурни поремећаји. Услед негативних демографских тенденција, опадања привредне активности, неповољних ефеката транзиције, кризних поремећаја, структурних неусклађености и многих других фактора, основни индикатори на тржишту рада годинама су имали неповољне трендове. Међутим, у последњих неколико година основни индикатори тржишта рада показују позитивне помаке, у смислу повећања стопе активности, повећања

стопе запослености, смањења стопе незапослености и опадања стопе неактивности (Марјановић, Михајловић, 2018).

Циљ рада је приказ утицаја демографских промена, које су анализране кроз карактеристике старосне и полне структуре, и образовања на тржиште рада у Републици Србији уз приказ индикатора.

Методе истраживања и извори података

За потребе истраживања у овом раду коришћени су подаци из евиденције Републичког завода за статистику (www.stat.gov.rs), подаци Анкете о радној снази, затим расположиве базе података Националне службе за запошљавање (www.nsz.gov.rs), као и резултати истраживања домаћих и страних аутора која се односе на наведену проблематику. Извори података чине још и Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености, Закон о националном оквиру квалификација Републике Србије, Закон о основном образовању и васпитању. Приликом израде рада првенствено је коришћен метод дескрипције, компаративни метод, као и методе дескриптивне статистике.

Резултати истраживања и дискусија

Једно од кључних обележја становништва је старосна структура која је у Србији из године у годину све неповољнија. У старосној структури посебно је уочљива промена забележена 1991. године, па све до данас, где се континуирано повећава удео старог, а опада удео младог становништва. Сваки пети становник села у Републици Србији је старији од 65 година, док је у Региону Јужне и Источне Србије то сваки четврти становник. Коефицијент старосне зависности у руралним подручјима, изузимајући подручје Региона Војводина, указује да на сваког становника старијег од 65 година, долазе троје становника у старосном добу од 15-65 година. С друге стране, однос младог и старог становништва показује да на сваких 100 становника старијих од 65 година, долази само 69 оних млађих од 15 година, а у Јужној и Источној Србији само 52 (Књига Пописа 2011, Старост и пол).

Диспропорција село-град највише је изражена у Централној Србији, где је свако пето домаћинство у сеоским насељима- старачко, док је у Војводини она нешто умеренија. Оваква тенденција старења становништва је пре свега последица природног прираштаја становништва, нарочито

током последње две деценије. Србија је тренутно једна од најстаријих нација у Европи са просеком старости од преко 40 година. Поред негативног природног прираштаја, узрок оваквог проблема је и све већа миграција руралног становништва у веће градове и иностранство, пре свега у Београдски регион и Војводину. Разлози ових миграција су неповољна економска ситуација у руралним подручјима и непостојање инфраструктуре која би поспешила задржавање становништва у овим подручјима.

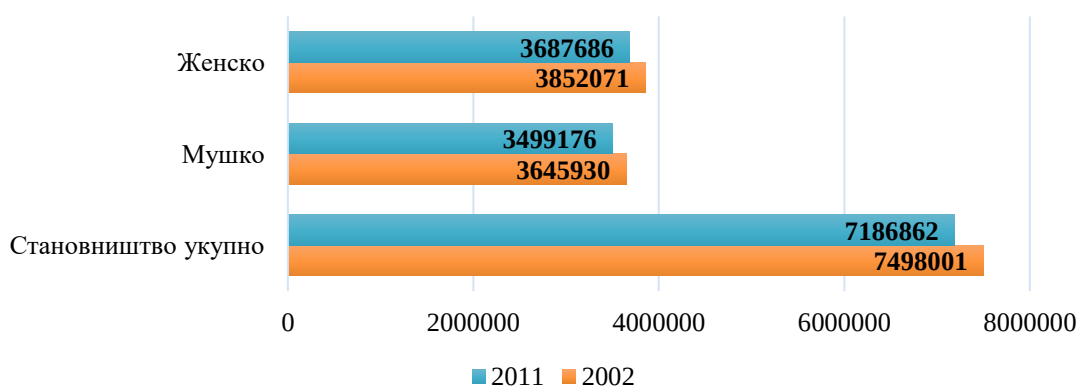
И поред изражене деаграризације и наглог пражњења села у Србији током друге половине XX века, подаци указују да и поред овог феномена, домаћинства имају релативно јаку везу са пољопривредом и селом. Породичан посед је још увек доминантан модел на овим просторима. Породична газдинства, гледано по регионима, најбоље опстају у Војводини, а највише их нестаје у Јужној и Источној Србији. Аграрна структура у Војводини је јача, пре свега због погодности за пољопривреду равничарског реона, крупнијих земљишних поседа, наслеђене друштвене организације агро-индустријског центра, али и веће предузетничке традиције. Због тенденције великих регионалних разлика, држава треба да осмисли еластичан модел аграрне политике, који неће спутавати развијеније регионе да се даље модернизују и развијају, али ће системским подстицајима, уклањати неједнакости, смањујући заостајање неразвијених региона (Митровић, 2015:114).

Попис становништва из 2011. године указује на даље тенденције у промени структура старосних група. Тако старосна група од 0-14 година у Србији чини 14,27% становништва, од 15-64 године 68,34% становништва а преко 65 и више година 17,40% од укупног становништва. Најмање учешће старосне групе од 0-14 година је у Региону Јужне и Источне Србије 13,85%, а највећи удео старосне групе 65 и више година, 19,37% од укупног становништва региона, има управо овај регион. Удео старосне групе од 0-14 година у Београдском региону је 14,02%, у Региону Војводине 14,36% и Региону Шумадије и Западне Србије 14,69% од укупног становништва региона. Старосна група од 15-64 године у Београдском региону чини 69,60%, Региону Војводине 69,25%, Регион Шумадије и Западне Србије 67,64% и Регион Јужне и Источне Србије 66,78% укупног становништва тог региона. Удео старосне групе 65 и више година у Београдском региону је

16,38%, у Региону Војводине 16,39% и Региону Шумадије и Западне Србије 17,67% од укупног становништва (Књига пописа 2011, Старост и пол).

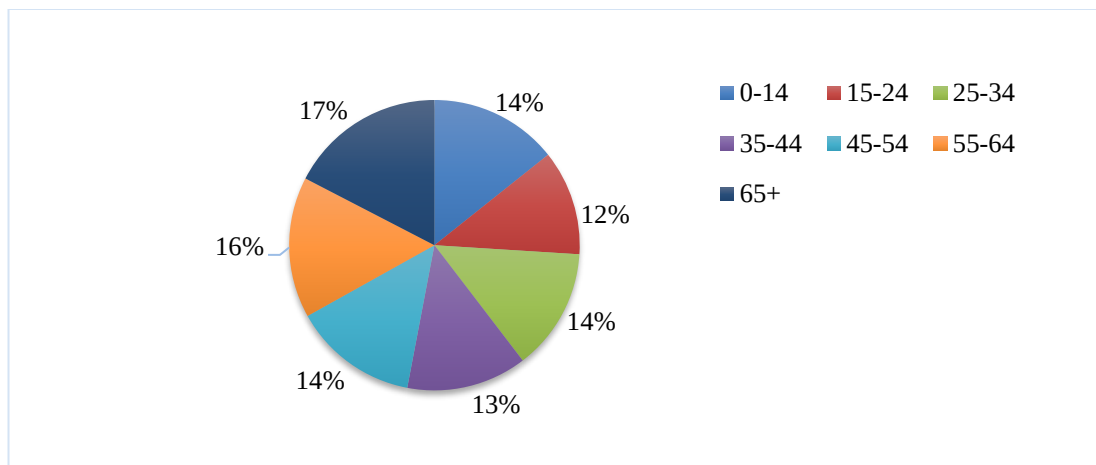
Према Попису становништва из 2011. године укупан број становника у Републици Србији износи 7.186.862 и у односу на Попис који је спроведен 2002. године бележи се негативна тенденција у кретању становништва за око 300.000 (графикон 1).

Графикон 1. Становништво Републике Србије према полу, Пописи 2002-2011. године

Извор: www.stat.gov.rs

Графикон 2. Становништво према старосним групама у Републици Србији (%), Попис 2011.

Извор: www.stat.gov.rs

На основу изгледа старосне структуре становништва може се закључити да становништво Републике Србије спада у групу демографски старих популација које се одликују ниским уделима младих и високим уделима старих лица (графикон 2). Евидентно је да су рурална подручја посебно погођена и указују на мањи удео деце мањи удео деце (0-14 година) који представљају будућу радну снагу, као и категорије младих (15-29 година), који представљају потенцијалну радну снагу.

Активно становништво чине сва запослена и незапослена лица. Запослени су лица која су најмање један сат у посматраној седмици обављала неки плаћени посао. У запослене, поред лица која имају заснован радни однос, укључују се и индивидуални пољопривредници, помажући чланови у домаћинству, као и лица која су обављала неки посао без заснивања радног односа. Посматрајући период од 2015. до 2019. године бележи се благи тренд раста запослених лица свих старосних група. Највећи број запослених лица у 2019. години бележе лица старосне групе 35-44 године. Незапослени су лица која нису обављала ниједан плаћени посао у посматраној седмици, активно су тражила посао током претходне четири седмице закључно са посматраном седмицом и у могућности су да почну да раде у року од две седмице након посматране седмице. Стопа незапослености износи 10,4% у 2019. години, и у односу на 2015. годину смањена је за 11%.

У неактивна лица спадају студенти, пензионери, лица која обављају неплаћене кућне послове, као и остала лица која у посматраној седмици нису обављала ниједан плаћени посао, нису активно тражила посао. С обзиром на то, управо лица старости од 15-24 године и 65 и више година чине највећи број неактивног становништва (табела 1).

На основу Анкете о радној снази 2019. године (РЗС, 2020) у анализи броја запослених, незапослених и неактивних према нивоу образовања у Републици Србији види се да проценат запослених расте са нивоом образовања. Запосленост лица са мастер, магистарским, интегрисаним и докторским студијама је 79,5%, док проценат лица без школе је 18,4% (графикон 3).

Табела 1. Укупно становништво према радној активности и старости у Републици Србији у периоду од 2015. до 2019. године (у хиљадама)

Активност становништва	Старосна група	Године				
		2015	2016	2017	2018	2019
Запослена лица	15-24	129.5	149.3	154.4	153.4	153.8
	15-64 године	2470.8	2579.5	2647.9	2685.4	2733.5
	25-34	572.3	585.9	599.0	617.5	618.9
	35-44	709.2	727.5	749.3	762.7	771.0
	45-54	653.2	661.6	667.9	672.8	688.6
	55-64	406.6	455.2	477.2	479.0	501.2
	65 +	103.4	139.9	146.7	147.5	167.5
Незапослена лица	15-24	98.3	80.0	72.3	64.8	58.3
	15-64	550.9	488.3	1537.7	411.0	334.7
	25-34	181.7	161.0	140.1	129.8	100.4
	35-44	123.4	117.5	102.8	99.6	86.4
	45-54	94.7	84.9	75.9	71.1	54.6
	55-64	52.8	44.9	41.8	45.7	34.9
	65 +	1.0	1.1	2.2	1.2	1.2
Неактивно становништво	15-24	552.1	527.6	513.3	508.9	503.9
	15-64	1731.1	1609.1	432.9	1468.6	1435.9
	25-34	189.4	179.4	173.9	152.6	164.7
	35-44	145.7	137.7	133.3	123.7	128.9
	45-54	212.9	197.9	186.9	178.4	175.2
	55-64	631.0	566.7	530.2	505.0	463.2
	65+	1202.7	1199.7	1217.2	1241.4	1251.2

Извор података: www.stat.gov.rs

Графикон 3. Запослени, незапослени и неактивни према нивоу образовања у Републици Србији, 2019. године (у %)

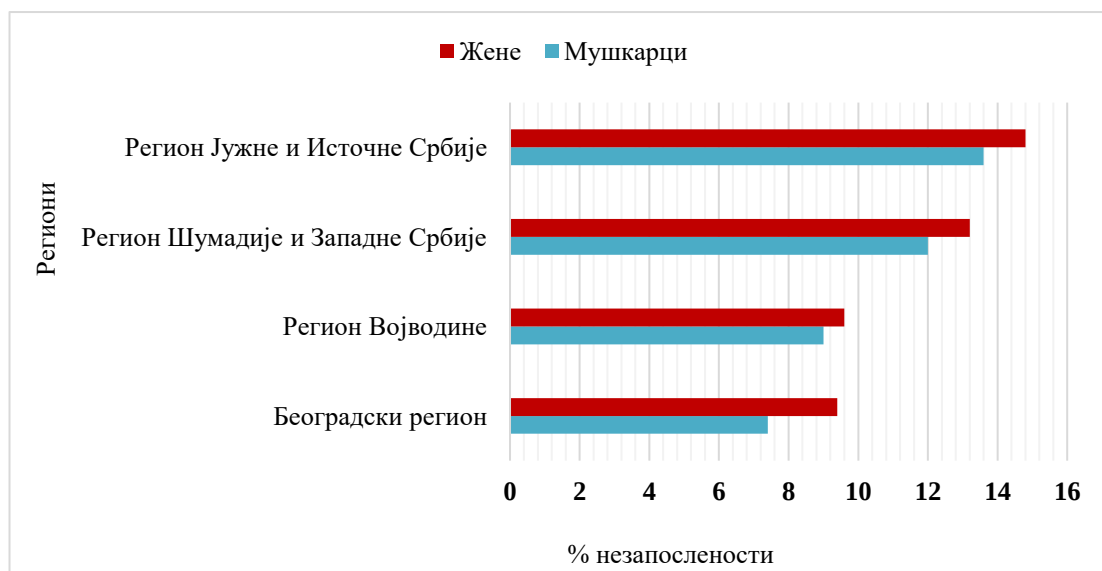
Извор података: Анкета о радној снази 2019., РЗС

Проблем суфицита радне снаге у Републици Србији нарочито младих, жена и старијих лица је велики проблем за државу. Сагледавајући статистичке показатеље виши нивои образовања доводе до бољих радних места на тржишту рада, али треба водити рачуна приликом одабира одређеног занимања, јер суфицитарна занимања и професије могу водити у дугорочну незапосленост.

На основу Закона о запошљавању и осигурању (Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017) за случај незапослености, под чланом 2, незапослени је лице од 15 година живота до испуњавања услова за пензију, односно најкасније до 65 година живота, способно и одмах спремно да ради, које није засновало радни однос или на други начин остварило право на рад, а које се води на евиденцији незапослених и активно тражи запослење. Такође, незапосленим се не сматра редован ученик, студент основних студија до 26 година живота, лице коме мирују права из радног односа у складу са законом и лице које је испунило услов за пензију.

Укупан број незапослених лица у Републици Србији у последњој години посматрања, 2019. години, износи 335.900. Посматрајући стопу незапослених лица по регионима предњачи регион Јужне и Источне Србије. Родна асиметрија незапослених лица у свим регионима Републике Србије, приказана на графикону 4., посебно погађа жене.

Графикон 4. Структура незапослених лица у Републици Србији по регионима и полу у 2019. години (у %)

Извор података: www.stat.gov.rs

На основу Закона о националном оквиру квалификације Републике Србије (Сл. Гласник РС, бр. 27/2018 и 6/2020), који представља систем за уређење квалификација, врсте и нивоа квалификација, начини стицања квалификације, опис знања, вештине и способности, квалификације се према овом закону могу сврстати у осам нивоа и четири поднивоа. Ради лакшег разумевања графикона 4 и 5 у наставку ће бити набројани степени и врсте квалификације:

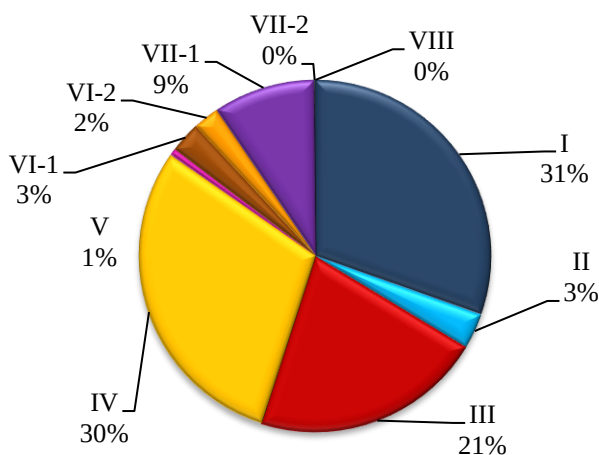
- Ниво 1 – основно образовање I степен;
- Ниво 2 – стручно оспособљавање или неформално образовање II степен;
- Ниво 3 – средње стручно образовање, 3 године III степен;
- Ниво 4 – средње гимназијско и средње стручно образовање, 4 године IV степен;

- Ниво 5 – мајсторско или специјалистичко послесредње образовање, 3+2 или 4+1 година V степен;
- Ниво 6 подниво 6.1 – основне академске и основне струковне студије (180 ESPB) VI-1 степен;
- Ниво 6 подниво 6.2 – основне академске и специјалистичке струковне студије (240 ESPB) VI-2 степен;
- Ниво 7 подниво 7.1 – интегрисане академске студије, мастер академске студије и мастер струковне студије (300–360 ESPB) VII-1 степен;
- Ниво 7 подниво 7.2 – специјалистичке академске студије (+60 ESPB уз претходно остварене мастер академске студије) VII-2 степен;
- Ниво 8 – докторске студије (+180 ESPB) VIII степен.

Да образовање има изузетно велики утицај на степен незапослености најбоље се може приказати на основу анализе степена стручне спреме. На основу статистике коју води Национална служба за запошљавање на графикону 5. је приказана структура незапослених лица према степену стручне спреме у месецу децембру 2019. године. Овим се потврђује чињеница да највећи проценат незапослених лица чине особе са основним и средњим стручним образовањем, односно лица I, II, III и IV степена образовања око 85%. Исто тако, што је већи степен стручне спреме, лакше је ступити у радни однос. Боље обучени и образовани радници по правилу су продуктивнији, а самим тим имају могућност веће зараде.

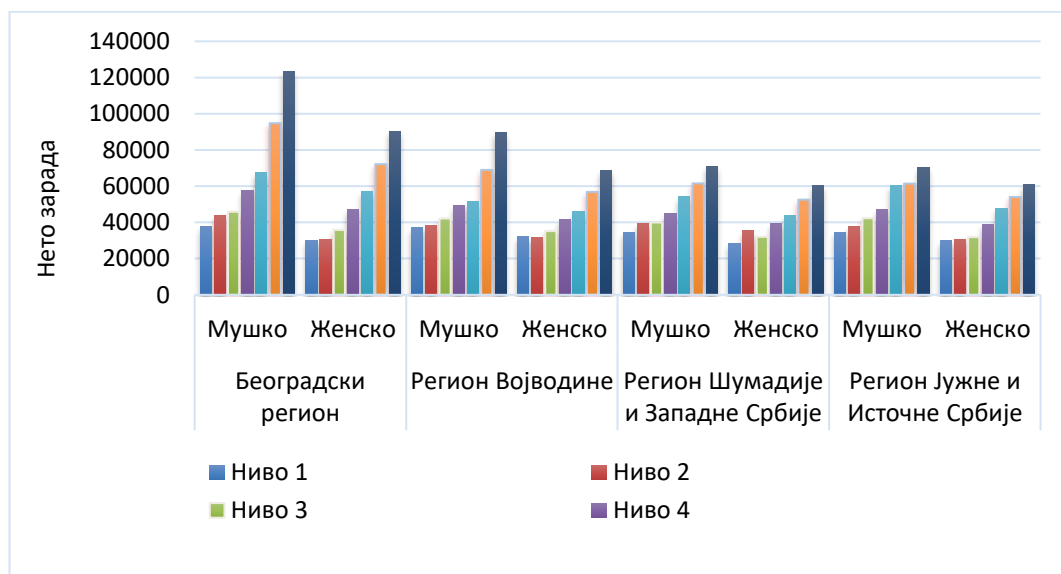
Највеће просечне нето зараде према нивоима квалификације у Републици Србији, септембра 2019. године има становништво са 8 и 7 нивоом квалификације, где се потврђује чињеница да особа са већим степеном образовања има већу зараду. Евидентна је разлика просечне нето зараде према полној структури, где је уочено да мушкарци имају већу плату од жена у свим регионима Србије. Оно што се запажа јесте да је просечна нето зарада мушкарца са основним образовањем (ниво 1), већа од просечне нето зараде жене са средњим стручним образовањем (ниво 3). Такође, постоји разлика у заради посматрано по регионима, где становништво Београдског региона има нешто веће зараде у односу на остале регионе Републике Србије (графикон 6).

Графикон 5. Структура незапослених лица према степену стручне спреме,
XII 2019. године

Извор података: www.nsz.gov.rs

Графикон 6. Просечне нето зараде по регионима, према нивоима
квалификације и полу у Републици Србији, септембар 2019. године

Извор података: www.stat.gov.rs

Закључак

Демографске промене, нарочито промене у старосној, полној и образовној структури становништва, значајно делују на тржиште рада. На основу приказаних индикатора дошло се до закључка да број запослених расте са нивоом образовања. Запосленост лица са мастер, магистарским, интегрисаним и докторским студијама је 79,5%, што доказује доминантан утицај већег степена образовања. Највећи број запослених лица у 2019. години бележе лица старосне групе 35-44 године. На основу података Националне службе за запошљавање највећи проценат незапослених лица чине особе са основним и средњим стручним образовањем, односно лица I, II, III и IV степена образовања, око 85%. Незапосленост посебно погађа женско становништво, нпр. стопа незапослености жена у Регону Јужне и Источне Србије је око 15%. Такође, видљив је јаз у платама између мушкараца и жена, у свим нивоима квалификације и регионима Републике Србије. Виши степен образовања омогућава већу нето зараду у просеку од око 60.000 до 120.000 динара у зависности од региона и пола и смањује ризик од незапослености током читавог радног века становништва.

Требало би применити неке мере за унапређење квалитета образовања у основним и средњим школама као што су: побољшање опремљености школа, побољшање стручности наставника, увести обавезно и средње образовање поред основног. Реализацијом ових мера значајно би се унапредило образовање које би гарантовало бољу будућност за децу, стицањем доживотних прихода кроз проналазак бољих радних места на тржишту рада. Улога образовања у мање развијеним земљама је веома важна јер недостатак образовња изазива сиромаштво и спор економски развој земље. Један од циљева стратегије „Европа 2020.“ је смањење стопе раног напуштања школског система испод 10%. На основу индикатора раног напуштања образовања и обуке становништва узраста од 18 до 24 године, 2019. године у Републици Србији ова стопа је износила 6%.

На тржишту рада већине развијених земаља, дошло је до драстичног преокрета у потрази за радном снагом у корист оних са вишим степеном образовања. Имајући у виду да образовање доприноси квалитету радне снаге, Република Србија се налази пред бројним изазовима који се односе на неопходност редукције високе стопе незапослености и неопходност потребе да се млади задрже у образовном процесу до стицања квалификација.

Литература

Бераха, И. (2011). Високо образовање, незапосленост и стање на тржишту рада, у: *Активне мере на тржишту рада и питања запослености*, Београд: Институт економских наука, стр. 61-76.

Bloom, D. E., Kremer, D. E., Sperling, G. B. (2007). Education in the Developing World, *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 60, No. 4, pp. 13-22.

Bloom, D. E. (2010). Educating the World's Children, *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 63, No. 2, pp. 49-51.

Jelić, S., Popović, M (2020). Education and cultural institutions in the context of development os Serbian villages, *Culture and identities*, Serbian Sociological Association Institute for Political Studies, pp. 295-305.

Јелић, С., Урошевић, Д. (2015). Социо-демографска обележја становништва Србије с посебним освртом на Браничевску област, Саветовање Костолац, Зборник радова *Одрживи развој Браничевског округа и енергетског комплекса Костолац*, <https://sites.google.com/site/savetovanjeukostolcu/>.

Марјановић, Г., Михајловић, В. (2018). Компаративна анализа основних индикатора на тржишту рада у Републици Србији - регионални аспект, *Зборник Утицај глобализације на пословно управљање и економски развој Шумадије и Поморавља*, Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, стр. 147-157.

Митровић М. (2015). *Села у Србији промене у структури и проблеми одрживог развоја*, Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику (2020). *Анкета о радној снази у Републици Србији 2019.*, Београд: РЗС.

Todaro, M., Smith, S. (2011). *Economic Development*, Harlow: Addison-Wesley.

UNESCO (2000). *World Education Report*, Paris.

Вукасовић, М., Бабин, М., Ивошевић, В., Лажетић, П., Миклавич, К. (2009). *Финансирање високог образовања у Југоисточној Европи: Албанија, Црна Гора, Хрватска, Словенија, Србија*. е, Београд: Центар за образовне политике.

Wößmann, L., Propper, C., Duflo, E. (2005). Educational Production in Europe, *Economic Policy*, Vol. 20, No. 43, pp. 445-504.

Закон о основном образовању и васпитању, члан 5, „Сл. Гласник РС“, број 55/2013, 101/2017, 10/2019, 27/2018 и др. закон.

Закон о запошљавању и осигурању за случај незапослености, члан 2., „Сл. гласник РС“ бр. 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017.

Закон о националном оквиру квалификација Републике Србије, "Сл. Гласник РС", бр. 27/2018 и 6/2020.

Здравковић, Г. (2016). Демографске промене становништва Србије између два пописа, 2002-2011. *Тимочки медицински гласник*, вол. 41, бр. 4., стр. 293-301.

www.stat.gov.rs Републички завод за статистику (10.02.2021.), (Књига Пописа 2011. Старост и пол).

www.nsz.gov.rs Национална служба за запошљавање (20.02.2021.)

Sreten Jelić

Marija Popović

Demographic changes and education in the focus of the labor market in the market in the Republic of Serbia

Education carries the system of knowledge, values and culture of a society. For the development of human society, education is a key factor for every citizen and is the basis for the social, economic and political development of country. Every child should be provided with a quality education, as means of having a better chance in life, including employment opportunities and better health. The problem of labor surplus in the Republic of Serbia, especially of young people, women and the elderly is a great problem for the state. Considering statistical indicators, higher levels of education lead to better jobs in the labor market and attention should be paid when choosing a certain occupation, because surplus occupations and professions can lead to long-term unemployment. Gender asymmetry of unemployed persons in all regions of the Republic of Serbia especially affects women. The higher the level of education, the easier it is to enter into an employment relationship. Therefore we can conclude that better trained and educated workers are generally more productive and more productive workers have higher wages. This paper aims to show the demographic changes and the dominant impact of education on employment opportunities, where variations in the age and educational structure lead to major labor market transformations.

Key words: demographic changes; education; labor market; employment; Republic of Serbia.

О КЋЕРКАМА НАСИЛНИЦАМА И ЊИХОВИМ РОДИТЕЉИМА ЖРТВАМА: ПОГЛЕД ИЗ ЕКОСИСТЕМСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Апстракт: Породично насиље у савременим друштвима поприма чудовишне размјере. Нарочиту пажњу планери јавних политика, јавно мијење и академска заједница посвећују женама и дјеци жртвама, а тек однедавно стручна и научна јавност је као валидан предмет друштвене бриге и истраживања препознала виктимизацију родитеља. Управо овом темом: феноменолошким аспектима и факторима ризика насиља кћерки над очевима и мајкама, смо се бавили у нашем раду. Емпиријску анализу смо засновали на документационој грађи центара за социјални рад на територији 14 београдских општина. Истраживањем смо обухватили све случајеве насиља кћерки над родитељима који су пријављени у периоду од 2010-2016. године. Пронашли смо да су родитељи у највећем броју случајева изложени бруталном насиљу високог интензитета које се понавља, док су се као високо предиктивни фактори ризика издвојили: брачни статус жртве, те економска и резиденцијална зависност насилнице.

Кључне ријечи: виктимизација, родитељи, кћерке, екосистемски приступ

Увод

Виктимизација унутар породице је већ дуже вријеме предмет научних истраживања (Ibabe, 2020), чему у прилог говори обимна литература с озбиљном научном тежином (Wilson, 1996:101, по: Bobić, 2004). Но, како се истраживачи по правилу баве типичним жртвама (жене и дјеца) и типичним насилницима (мушкарци), ван научног фокуса остају тзв.

¹ milanaljubicic@yahoo.com

² sladjadl@yahoo.com

скривене теме (Crichton-Hill, Evans, Meadows, 2006: 21). Ријетки су они аутори коју нам скрећу пажњу да насилници нису искључиво мушког пола, да се међу виктимизованима не налазе само жене и дјеца, већ и мушкарци, а тек однедавно (Edenborough et al., 2008: 13) је препознато да насиље трпе и очеви и мајке.

О феноменологији и етиологији насиља над родитељима: налази студија

Научна сазнања о виктимизацији родитеља су изузетно скромна, с тим да нешто више емпиријских података налазимо о очевима и мајкама жртвама који спадају у категорију старијих. Разлог томе треба тражити у одлуци међународних организација (каква је нпр. Свјетска здравствена организација) које уживају глобални ауторитет, да иницирају дебате о учесталом кршењу људских права старијих (Yon et al., 2017: 147). Такво настојање резултирало је усвајањем низа стратегија и правних одговора на различите видове виктимизације ове популације у бројним земљама. Насиље над старима је потом постала и легитимна тема научних истраживања, на основу којих је процјењено да сваке године између 4 и 6% особа у трећем животном добу у свијету доживи искуство насиља у породици (Krug et al., 2002: 17), као и да на 1.000 жртава долази 32 оних према којима су насилна њихова дјеца (World report on ageing and health, 2015).

Но, извјесно је да су наведене бројке далеко од тачних. По свој прилици, тамна бројка је изузетна: само један од 24 инцидента бива званично пријављен (https://www.ncjrs.gov/ovc_archives/academy/chapter14.htm). Осим тога, очекује се да ће тренд виктимизације старијих у наредном периоду додатно интензивирати³ усљед процеса демографског старења (https://www.ncjrs.gov/ovc_archives/academy/chapter14.htm) и

³ На овом мјесту ћемо скренути пажњу читаоцу да насиље оставља изузетне посљедице по жртве. Ако је судити по резултатима лонгитудиналне проспективне студије, вјероватноћа да доживе очекивано трајање живота је у сличају виктимизованих старијих особа била двоструко мања, него у случају њихових вршњака који нису били жртве насиља (Lachs et al., 1998).

даљег погоршања социјалног положаја особа у трећем животном добу, нарочито у неразвијеним и средње развијеним економијама.⁴

Породично насиље чије су жртве родитељи млађи по доби не сматра се друштвено забрињавајућом појавом нити јавно-здравственим и социјалним проблемом (као што је то случај са насиљем над старима) (Krug et al., 2002: 17), па о њиховој виктимизацији још мање знамо. Заправо, чини се да изостанак интересовања различитих друштвених актера (нпр. креатора практичних политика, доносиоца закона, јавности) за ову тему рефлектује друштвени став да су мајке и очеви криви за насилно понашање своје дјеце (Bobic, 2002). То је и један од могућих разлога због којег родитељи, којима је наметнута одговорност и за то што су виктимизовани, насиље ријетко кад пријављују.

Но, чак и скромни подаци који су нам на располагању, пружају повод за бригу. Тако се преваленца насиља адолесцената над родитељима у САД креће између 7 и 8%, уколико је ријеч о двородитељским породицама, односно 29% ако су породице једнородитељске. У Канади је по неким процјенама виктимизован сваки десети родитељ, а са насиљем својих потомака суочава се 4% јапанских (Ljubičić, 2020) и између 7 и 13% аустралијских очева и мајки (Crichton-Hill, Evans, Meadows, 2006). Истраживачи се слажу да највећи број учиниоца има између 14 и 16 година, али се не може се поуздано казати ком типу насиља су родитељи најчешће изложени, јер су налази у великој мјери условљени методолошким дизајном истраживања⁵ (Crichton-Hill, Evans, Meadows, 2006: 21; Ljubičić, 2020: 37-38).

О раширености насиља над родитељима у Србији готово да не знамо ништа. Виктимизацију родитеља истраживачи *откривају* бавећи се другим видовима породичног насиља. Тако је једно од првих истраживања ове тематике показало да је проценат старих који трпе насиље у породици

⁴ Осим тога, морамо подвући и упозоравајући налаз да је у садашњем друштвеном тренутку који је обиљежен covid-пандемијом, дошло до пораста броја старијих који су виктимизовани како у институционалном, тако и у породичном миљеу (Chang, Levy, 2002: 18).

⁵ Рани истраживачи ове појаве су се углавном фокусирали на физичко насиље, а таква је тенденција присутна и данас. О емоционалном и економском насиљу адолесцената над родитељима сазнања су далеко скромнија (види: Crichton-Hill, Evans, Meadows, 2006: 21).

висок, али не и ко су насилници (Janković, Todorović, Vračević, 2015, према Ljubičić, 2020).

Нешто више јасноће у ову тематику уводе налази страних епидемиолошких студија. Они упућују на закључак да су чешће виктимизоване мајке него очеви, да су у посебном ризику од насиља (укључујући и занемаривање) родитељи лошијег здравственог стања, и они у познијем животном добу, као и да је виктимизација извјеснија уколико је насилник ментално оболио и/или зависан од психоактивних супстанци (види: Ljubičić, 2020).

О томе ко је склонији вршењу насиља – синови или кћерке, нема потпуног слагања. Један број истраживача истиче да родитеље чешће виктимизују синови, док је у неким епидемиолошким студијама нађено да су у подједнакој мјери према очевима и мајкама насилна дјеца оба пола (Gabora et al, 2007: 1). Коначно, неки тврде да кћерке чешће виктимизују родитеље него синови.

Иако нама доступни налази истраживања не говоре у прилог таквом закључку, са потоњима се слажемо око једнога. Због тога што истраживачи и креатори политика третирају жене као жртве (насиља у породици) (Bevan, Lynch, Bronwyn, 2016), оне које врше насиље ријетко кад су предмет истраживања⁶ (Douglas, D'Aguanno, Jones, 2020: 32). Надаље, на основу таквих скромних емпиријских доказа дошло се до закључка да постоје значајне разлике између мушкараца и жена који врше насиље у породици. За разлику од мушкараца који су најчешће тзв. интимни терористи – насиље користе како би освојили/потврдили моћ у односу, насилно понашање жена је идентификовано као одбрамбено или осветничко (Boxall, Dowling, Morgan, 2020). То другим ријечима значи да су их жртве претходно виктимизовале.⁷

⁶ Оваква врста научне незаинтересованости се објашњава тиме да је ријеч о минорној појави (Hooks, 2000, према Hall, 2016). Са таквим гледиштем се не слаже један броја аутора (види: Carney, Buttell, Dutton, 2007) који истичу да је тамна бројка када је ријеч о породичном насиљу чији су извршиоци жене, изузетна.

⁷ Дејвис (Davis, 1998, према Hall, 2016:263), Сван и Сноу (Swan, Snow, 2006, према Hall, 2016: 263) цијене да је ријеч о оправдањима, иза којих стоји бијес, а не о самоодбрани, као и да

Сличан наратив проналазимо и у оним заиста ријетким студијама које се баве насиљем кћерки над мајкама (Pickering, 2014). Наиме, теза је да су кћерке такве постале како би се осветиле својим мајкама које су их злостављале (емотивно, физички) у дјетињству. Ипак, не можемо превидјети још један важан налаз, а то је да је по правилу ријеч о младим женама које нису остварене у емотивним везама и које су од својих мајки (у материјалном и емотивном смислу), зависне. Стога се нама сасвим разумљивим чини претпоставка да је насиље којим кћерке виктимизују родитељице заправо начин да над њима успоставе моћ, како би их у односу задржале.

Надаље, Фингерман (Fingerman, 1996) примјећује да конфликти на релацији мајка – кћерка у средњим годинама нису ријетки. Иницирају их чешће кћерке које своје мајке критикују јер их сматрају сувише интрузивнима или посвећенима другим члановима породице, а не њима, потом због тога што сматрају да њихове родитељице не воде рачуна о себи или онима о којима би требале бринути, или пак због навика које практикују. Узроке оваквих тензичних односа Фингерман тражи у тзв. развојној шизми – другачијим позицијама мајки и кћерки на тачкама животног циклуса. Његов је закључак песимистичан: када се такав раскол деси, мала је вјероватноћа да се односи могу поправити.

Поред тога, објашњења насилног понашања жена према члановима породице се траже и у личној психопатологији насилница (Heidensohn, 1991; Hester, 2009; Hester, 2012, Rode, Rode, Januszek, 2015), те у контекстуалним факторима - социјаланој и економској маргинализацији жена (Heidensohn, 1991).

Екосистемски модел – теоријски оквир од којег смо пошли у овој студији, нуди нешто другачији поглед на насиље не разматрајући га родно специфично. Ријеч о интегративном приступу који идентификује факторе ризика да родитељ буде жртва, а његов син/кћерка насилник. Насиље се посматра као продукт чиниоца који дјелују на различитим нивоима: индивидуалном, микро, егзо и макросистемском.

На индивидуалном нивоу као ризико фактори су издвојени пол жртве и насилника, ментална и/или болест зависности како родитеља, тако и

овај аргумент најчешће користе феминисткиње како би рационализовале и валидирале насиље жена (Hall, 2016: 263).

његовог потомка, (старија) доб оца или мајке, те одсуство емпатије. Емпиријски подаци говоре у прилог побројаним факторима ризика, уз изузетак пола жртве и насилника, о чему је већ било ријечи.

Други групу ризико фактора чине: материјална и функционална зависност родитеља од насилника или обрнуто, историјат насиља у породици, потом породична структура и тзв. породични тип. Емпиријски налази различитих студија опет нису међусобно сагласни, посебно када је ријеч о економском статусу жртава. Нађено је наиме, да су виктимизовани и они родитељи који материјално и стамбено обезбјеђују своје потомке и који самостално функционишу, као и они који у том погледу зависе од синова и кћерки. С друге стране, сасвим је јасно идентификован породични тип који је високо ризичан за насиље. Вјероватноћа да ће родитељи бити виктимизовани је већа ако су очеви и мајке сувише попустљиви, ригидни или протективни. Дјеца користе насиље како би редефинисала породичну динамику и освојила моћ у односу са оцем/мајком. Промјену породичне динамике подржавају и родитељи уколико се пред својим насилним потомцима повуку, а то чине углавном како би спријечили да поновно буду виктимизовани. То се ипак неминовно дешава, а насилни образац постаје уобичајен начин комуникације.

На егзосистемском нивоу описани су социоекономски статус, етничка и расна припадност, (не)формални извори подршке и личног благостања. Нађено је да је насиље присутно у породицама независно од социоекономског положаја, етничке припадности и расе, као и да је вјероватноћа да ће неко трпјети насиље, а неко други бити насилан виша, уколико су социјално изоловани.

Макросистемски фактори обухватају шире друштвене чиниоце. То су нпр. однос према старима у једном друштву, уплив легислативе на уређивање породичних односа, и/ или друштвени дискурс о насиљу и одговорности за њега, да набројимо неке од њих.

Емпиријска истраживања повезаности ових чинилаца са виктимизацијом родитеља, изостајају, а разлоге ваља тражити како у методолошким потешкоћама, тако и у опредјељењу друштвено одговорних актера да у неке опште прихваћене истине (нпр. да је родитељ сам крив за насиље, или да држава треба да уређује породичне праксе), не дирају.

Методолошки оквир истраживања: циљеви, хипотезе, узорак и обрада података

Истраживање је замишљено као дескриптивно, а примарни циљ био је да опишемо феноменолиогију насиља кћерки над родитељима. Природа података којима смо располагали је била у методолошком смислу ограничавајућа, па смо феномен виктимизације описали ослањајући се на оне показатеље који су нам били доступни. То су: 1. тип насиља; 2. његова учесталост и интензитет и 3. ризик од понављања. Други циљ је био да опишемо ризико факторе виктимизације. У анализу смо укључили: 1. индивидуалне и 2. микросистемске чиниоце. Када је ријеч о индивидуалним, занимало нас је да утврдимо: 1. пол жртве; 2. старост, брачно стање, образовање, радни, резиденцијални и здравствени статус насилнице и жртве; као и 3. начине на који се жртва, насилница и остали укућани односе према искуству виктимизације. Потоње је требало да нам омогући извођење претпоставки о укупној породичној динамици (микросистемски фактори).

Очекивали смо да пронађемо:

1. да насиље чешће трпе мајке него очеви, те старији у поређењу са млађим родитељима;
2. да су родитељи различитог пола изложени различитим типовима насиља. Наша је претпоставка била да су мајке чешће виктимизоване физичким, а очеви психолошким насиљем;
3. да насиље ријеђе трпе родитељи који су у браку/ванбрачној вези, а чешће га врше кћерке које нису у партнерској релацији;
4. да је у резиденцијалном и материјалном погледу највећи број насилних кћерки зависан од својих родитеља;
5. да је већина родитеља независна од функционалне помоћи својих кћерки насилница;
6. да менталне потешкоће испољава процентуално гледано највећи број насилница;

7. да процентуално гледано, већина родитеља жртава проналази оправдања за понашање својих кћерки;

8. слично томе, да највећи број насилница окривљује родитеље жртве за своје понашање; и

9. да је у највећем броју породица присутна висока дисфункционалност, о чему свједоче начини на које се у сукоб укључују остали чланови породице.

Све ове хипотезе смо провјеравали на емпиријском материјалу који је прикупљен на основу званичне документације у 14 центара за социјални рад на територији града Београда за период од 1.1.2010 - 31.10.2016. године. Ријеч је о обимној документацији коју генеришу центри (кроз разговор са жртвом и насилником, и другим члановима породице, и током сарадње са органима формалне социјалне контроле, те евенутуално пружаоцима услуга у заједници) као и други актери укључени у процес процјене (полиција, тужилаштво, домови здравља, прихватилиште, сигурна кућа) током рада на случајевима лица која су виктимизовала њихова дјеца. На терену смо прикупили све у електронској бази центара (тзв. Интегралном систему) доступне досијее родитеља жртава (N=772), а потом смо из њих издвојили подузорок оних очева и мајки које су виктимизовале кћерке (N=155). Податке смо шифрирали према темама, унијели у SPSS програм за статистичку обраду података, верзија 18. У анализи смо користили непараметријски hi-kvadrat тест како бисмо испитали независност промјењивих, те бинарну регресиону анализу у циљу тестирања предиктора ризика насиља.

Налази истраживања

Обиљежја насиља кћерки над родитељима

Наша прва претпоставка да су мајке чешће виктимизоване (у чак $\frac{3}{4}$ случајева), него очеви (36 случајева), као и да су кћерке (у чак 70% случајева) чешће биле насилне према родитељима који имају 65 и више година, се показала исправном.

Када је ријеч о типу насиља, налазимо да је преко половине родитеља (њих 54%) виктимизовано и физичким и психичким или физичким,

психичким и економским насиљем, док је најријеђе евидентирано занемаривање (у само једном случају). Показаће се да нема значајних статистичких разлика између очева и мајки у погледу типа насиља којем су изложени ($\chi^2=10.275$, $p=0.246$).

Забрињава податак да чак 74% родитеља трпи поновљену виктимизацију и то готово подједнак проценат мајки и очева. Уз то, налазимо да су ревиктимизовани статистички гледано значајно чешће родитељи који спадају у категорију старих (у 80% случајева), у односу на оне млађе по доби (60%) ($\chi^2=15.280$, $p=0.002$).

Оно што треба да нас забрине је и велик број случајева (70%) за које постоји процјена да ће се насиље поновити. Налаз да нема значајне повезаности између процјене ризика од понављања и: старости ($\chi^2=2.967$, $p=0.397$) и пола жртава ($\chi^2=3.439$, $p=0.329$) може да говори у прилог тези да се виктимизација поновљеним насиљем очекује и у случају старијих и у случају млађих очева и мајки, поготово уколико они трпе вишеструко насиље (физичко, психичко и економско) ($\chi^2=79.016$, $p=0.000$).

Индивидуални фактори ризика од насиља

Да бисмо описали факторе ризика који дјелују на индивидуалном нивоу, у анализи смо користили индикаторе брачног, образовног, радног, резиденцијалног те здравственог статуса жртава и насилница.

Највећи број родитеља, њих 73%, спада у категорију разведених и обудовјелих, с тим да очеви значајно чешће живе са својим (ван)брачним партнеркама, док су мајке саме ($\chi^2=18.735$, $p=0.002$). Надаље, већ на први поглед је уочљиво да је тек мали број кћерки насилница у (ван)брачној вези (37), док скоро $\frac{3}{4}$ није остварено у партнерском односу.

О образовању родитеља немамо сасвим јасну слику – у чак 53 досијеа није пронађен податак о школској спреми. Но, изненађује проценат високо образованих очева и мајки (21.1%) међу виктимизованим родитељима. Наша претпоставка је да образованији чешће пријављују насиље због боље информисаности о томе коме се могу обратити како би заштитили себе (и своју насилну кћерку). У поређењу са родитељима, имамо нешто потпуније податке о образовању кћерки. Међу њима око 60% има средње, а 42 више и

високо образовање. Није занемарљив ни број оних са завршеном основном школом (17).

Већина виктимизираних родитеља су пензионери (око 76%), што је и очекивано с обзиром на то да највећи број очева и мајки спада у категорију старих. Деветоро (млађих) је незапослено, по шесторо обавља радничка или стручњачка занимања, а исти је број и домаћица

Огроман проценат жртава (94%) живи са насилницом, од тога чак 74% у двочланом домаћинству са насилном кћерком. Родитељи – жртве су углавном и власници станова (у 96 случајева). Тек у 17 случајева над некретнином власништво имају кћерке насилнице. Квалитативни подаци потврђују да су оне право својине над кућом/станом стекле углавном тако што су се родитељи претходно одрекли имовине у њихово име, односно са њима склопили уговор о доживотном издржавању. Оваквим имовинским аранжманима је или претходило насиље (као вид притиска) или је виктимизација родитеља уследила након трансфера имовине. Уобичајени захтјев насилнице је да се отац/мајка исели из сада већ њеног стана.

Кћерке, осим стамбено, од својих родитеља зависе и економски, а да ова теза има основа говори нам то што преко половине насилница (52%) није запослено. Од тог броја скоро трећина никад није засновала радни однос, док је њих 25% добило/дало отказ. Међу насилницама налазимо и оне које обављају стручњачка занимања (13), док је десет пензионисано, најчешће због болести (у шест случајева). На овом мјесту скрећемо пажњу и на налаз да 55 насилница има дијагнозу менталног обољења и/или болести зависности.

С друге стране, тек мали број мајки и очева у свакодневном функционисању зависи од помоћи и подршке својих кћерки (њих 9), док је 13 ментално обољело. Очекивано, значајно лошији статус соматског ($\chi^2=13.861$, $p=0.001$), мада не и менталног здравља, налазимо код родитеља који спадају у категорију старијих ($\chi^2=11.871$, $p=0.105$).

Да бисмо истражили да ли се неки од фактора издваја као значајан предиктор виктимизације, у сљедећем кораку анализе смо примјенили бинарну логистичку регресију. Модел садржи седам независних промјењивих (резиденцијални, економски и статус менталног и соматског

здравља жртве и насилника, те стамбени аранжман). Први модел⁸, којим смо тестирали ризико факторе виктимизације мајки, се показао као статистички значајан (χ^2 (7, N=155) =36.983, p =0.000). Као најзначајнији предиктор виктимизације мајки издвојио се њихов брачни статус (количник вјероватноће 9.825), а потом резиденцијална зависност насилнице (количник вјероватноће 1.201). Другачије казано, вјероватноћа да ће мајка која није у браку/ванбрачној вези бити виктимизована је скоро десет пута виша него у случају оне мајке која је у партерској релацији, под условом да се остали фактори у моделу не мијењају. С друге стране, стамбено зависне насилнице, скоро 1,5 пут чешће виктимизују своје родитељице (у чијим кућама/становима живе).

Други модел којим смо тестирали ризико факторе виктимизације очева се такође показао као статистички значајан⁹ (χ^2 (7, N=155) =33.313, p =0.000). Виктимизацију очева предиктују двије промјењиве: економска независност очева, те као и у претходном моделу, њихов брачни статус. Вјероватноћа да ће бити виктимизовани од стране кћерки је скоро седам пута виша ако су очеви финансијски самостални и један пут виша уколико немају партнерку. С друге стране, ни једна од промјењивих везана за кћерку насилницу се није издвојила као значајан предиктор виктимизације очева.

Микросистемски фактори ризика

Када је ријеч о микросистемским факторима ризика под којима подразумијевамо укупну породичну динамику, описану кроз: 1. однос родитеља према искуству виктимизације; 2. став насилнице према свом чину и 3. однос чланова породице/уже социјалне средине према жртви и насилници, налазимо сљедеће: преко половине родитеља (57%) нуди оправдања за понашање насилница. Тако, нпр. већина (25%) истиче да је насиље посљедица менталне болести кћерке, потом личних неприлика (незадовољства емотивним животом, незапослености, лошег материјалног стања), 10% негира да је насиља и било, док један отац и две мајке на себе

⁸ У цјелини објашњава између 23.5% по Коксу и Снелу, и 34.4% варијансе по Негелкеркеу, те тачно класификује 84,1% случајева.

⁹ Други модел објашњава нешто нижи проценат варијансе (по Коксу и Снелу 21.4% и 31.4% по Нефелкеркеу) и тачко класификује нешто нижи проценат случајева (83%) у односу на претходни.

преузимају кривицу што су били виктимизовани. Одатле не чуди налаз да трећина родитеља минимизира или пориче лично искуство виктимизације, а само шест мајки настоји да успостави здраве границе са насилником на тај начин што не одустаје од кривичне пријаве нити одбацује насилну кћерку. Осим тога, налазимо да нема значајне повезаности између начина на који се родитељ поставља према насилници и: његове старости, брачног стања, образовања и занимања, те резиденцијалног аранжмана жртве и насилнице. Ипак, уочавамо да се очеви и мајке статистички значајно разликују у погледу оправдања која нуде за понашање својих кћерки ($\chi^2=11.209$, $p=0.024$). Очеви су значајно склонији да поричу да су били виктимизовани, док мајке чешће минимизирају насиље или, с друге стране, испољавају отворено непријатељство према кћеркама насилницама.

Када је ријеч о кћеркама, убједљиво највећи број њих окривљује жртву за свој чин (103) или негира да је уопште и било насилно (42). Имајући то на уму неће нас зачудити налаз да је чак 28 кћерки пријавило да су их родитељи виктимизовали. Треба казати и то да само четири изражавају кајање, док за шест немамо података ове врсте.

Највећи број чланова породице се на неки начин укључује у однос између жртве и насилнице. Једна трећина стаје на страну жртава тако што их штити у тренутку када су нападнуте или их брани након што се заврши епизода насиља. Један број (22) се увијек сврстава страну насилне кћерке, док се по страни држи – у конфликт се не укључује, 27 чланова породице. Четвртина жртава на помоћ родбине не може рачунати, јер блиске рођаке и нема. Све то нас, уз раније добијени податак да се насиље понавља и да је високо по интензитету, упућује на претпоставку да је породична динамика обликована насиљем (напад – повлачење), као и да је у породици присутна подјела на таборе (за и против жртве, односно за и против насилнице). Други крај високо дисфункционалног спектра породичних односа представља индоленција, за коју из квалитативних података сазнајемо да је условљена углавном материјалним разлозима – одбијањем родитеља жртве да „равнодушном“ потомку (другом сину или кћерци) преда своју имовину.

У таквом токсичном односу родитељ жртва и кћерка насилница постају умреженији. То је нарочито случај уколико је трећи - партнер/ка родитеља са којим насилна кћерка живи, одсутан. Оваквој дисфункционалној кохезивности доприноси и чињеница да су насилнице у

резиденцијалном и економском (а вјероватно и у емоционалном) смислу високо зависне од својих очева и мајки, као и да су једна и друга страна социјално изоловане.

Над родитељима кћерке спроводе контролу како би њихове (материјалне, стамбене и по свој прилици емоционалне) ресурсе задржале за себе и спријечиле их да им „побјегну“¹⁰. Коначно, у прилог овој тези говоре и налази бинарне логистичке регресије: вјероватноћа да доживе насиље је статистички гледано значајно виша у случају мајки које су власнице кућа и очева који имају своје приходе.

Умјесто закључка

Иако је виктимизација родитеља раширена, научна сазнања о овој појави су веома скромна. Док се у страној научној литератури ова тема донекле и разматра, у домаћим академским круговима се у потпуности игнорише.

Међу ријетким изузецима је и наше истраживање, чији је фокус био на дескрипцији феноменологије и ризико фактора виктимизације родитеља од стране кћерки. Неки од налаза студије - на примјер, да су очеви, као и мајке, виктимизовани физичким насиљем - су нас изненадили, док су други - о високој економској, резиденцијалној, и сасвим могуће емоционалној зависности насилница од жртава, били очекивани. Дуготрајно трпљење родитеља, њихово минимизирање и порицање насиља, можемо разумијети као израз културолошког узуса да се „своје месо не једе“ и да родитељ „дугује“ да брине о свом потомку до краја свог живота. Како су родитељи и кћерке насилнице упућени искључиво једни на друге зато што немају других извора (породичне, социјалне) подршке, нити (финансијске, стамбене) могућности да се осамостале, очекивано је да остану заплетени у насилном односу. Тек када насиље постане неиздржљиво, родитељ ће позвати трећег (стручне раднике центара за социјални рад, полицију) у

¹⁰ У једном досијеу читамо о случају кћерке-зависнице од хероина која је дуго година физички, психички и економски злостављала своју мајку. Мајка је на крају, не видјевши други излаз, скочила кроз прозор са најмером да се спасе (одузме себи живот), а кћерка ју је пошто пото, чак и тако повријеђену хтјела вратити у стан како мајку неко случајно не би наговорио да оде. У тој намјери су је спријечиле комшије које су и позвале хитну помоћ.

помоћ, али ће већ у сљедећем тренутку такву помоћ одбацити, рачунајући да мора бити лојалан својој кћерки насилници. С друге стране, препознали смо да оне користе бројне технике неутрализације. Иако о томе зашто су им неопходне рационализације, не можемо много казати, вјерујемо да би такво сазнање било драгоцијено, јер би могло да игра важну улогу како у осмишљавању планова заштите жртава, тако и пружању психоцијалне подршке насилницама.

На овом мјесту морамо подсјетити да програми подршке за насилнике нису осмишљени нити системски подржани, а њихов се третман своди искључиво на санкционисање у већини развијених земаља (Љубићић, 2018). С друге стране, доступни статистички подаци говоре да примјена оштрих санкција према насилнику, не даје најбоље резултате (ни у нашој земљи). Но, и поред тога о другачијим приступима овом проблему који би уважавали не само актуелни друштвени контекст, реалистично процјењивали системске могућности за превенцију насиља и констатовали налазе научних студија о евалуацији уобичајених (казнених) мјера борбе против насиља на готово глобалном нивоу (види: Љубићић, 2018), нема ни говора, како у свијету, тако ни код нас.

Када је ријеч о нашем друштву, става смо да је пораст насиља очекиван. Наиме, у контексту у којем се охрабрује насилна комуникација кроз јавни говор, у којем је неолиберализам увео несигурност свих генерација (Драгишић Лабаш, Љубићић, 2012) и значајно снизио осјећање повјерења и благостања, у којем недостају сервиси за подршку за самостални живот посебно вулнерабилним – ментално обољелим особама, и у којем се законом дата им права не практикују (Маринковић, Маринковић, 2019), у којем су жртве и насилници унапријед дефинисани различитим агендама и у којем политичка коректност забрањује да се именују и други виктимизовани, другачије и не може бити. Ипак, мора да нас забрине упорност креатора политика, стратегија и законских норми против насиља у породици у настојању да и надаље намећу рјешења која то очигледно нису.

Литература

Bevan, M., Lynch, E., Morrison, B. (2016). Towards an understanding of female family violence perpetrators: A study of women in prison. *Practice: The New Zealand Corrections Journal*, 4 (2), Преузето са https://www.corrections.govt.nz/resources/research/journal/volume_4_issue_2_december_2016/towards_an_understanding_of_female_family_violence_perpetrators_a_study_of_women_in_prison

Bobic, N. (2004). Adolescent violence towards parents: Myths and realities. Australian Domestic and Family Violence Clearunghouse. Преузето са <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.564.7976&rep=rep1&type=pdf>

Boxall, H. Dowling, C., Morgan, A. (2020). Female perpetrated domestic violence: Prevalence of self-defensive and retaliatory violence. *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*. 584. Преузето са https://www.researchgate.net/publication/338855960_Female_perpetrated_domestic_violence_Prevalence_of_self-defensive_and_retaliatory_violence/citation/download

Carney, M., Buttell, F. Dutton, D. (2007). Women Who Perpetrate Intimate Partner Violence: A Review of the Literature With Recommendations for Treatment. *Aggression and Violent Behavior*. 12. 108-115. 10.1016/j.avb.2006.05.002. *Aggression and Violent Behavior*, 12(1), 108-115, Преузето са https://www.researchgate.net/publication/222426549_Women_Who_Perpetrate_Intimate_Partner_Violence_A_Review_of_the_Literature_With_Recommendations_for_Treatment

Chang, E. S, Levy, B. R. (2021). High prevalence of elder abuse during the COVID-19 pandemic: risk and resilience factors. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, Преузето са <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33518464/>

Crichton-Hill, Y., Evans, N., Meadows, L. (2006). Research focus: Adolescent violence towards parents. *Te Awatea Review*, 4(2), pp. 21-22. Преузето са <https://ir.canterbury.ac.nz/handle/10092/655>

Douglass, M., D'Aguanno, S., Jones, S. (2020). Women as Active Agents: Female Perpetrators of Sexual Harassment and Domestic Abuse. *Evolutionary*

Behavioral Sciences, 14 (1). 32-49, Преузето са <https://ray.yorks.ac.uk/id/eprint/3807/3/Women%20as%20Active%20Agents.pdf>

Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M. (2012). Between children and parents: housing (in)dependence and „growing up“, *Sociologija*, 54(2), 263–285.

Dragišić Labaš, S. (2015). Nasilje u porodici i upotreba alkohola: mere lečenja i prikaz slučaja. *Sociologija* Vol. LVII (2), 259–273.

Dragišić Labaš, S. (2016). *Aktivno starenje u Beogradu*. Beograd: Čigoja, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Edenborough, M., Jackson, D., Mannix, J., Wilkes M. L. (2008). Living in the red zone: the experience of child-to-mother. *Child and Family Social Work*, 13, 464–473. Преузето са <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1365-2206.2008.00576.x>

Fingerman, K. L. (1996). Sources of tension in the aging mother and adult daughter relationship. *Psychology and Aging*, 11(4), 591–606, Преузето са <https://doi.org/10.1037/0882-7974.11.4.591>

Gabora, J. N., Stewart, L., Lilley, K. Allegri, N. (2007). *A Profile of Female Perpetrators of Intimate Partner Violence: Implications for Treatment*. Correctional Operations and Programs Correctional Service Canada, Преузето са <https://www.csc-scc.gc.ca/research/092/r175-eng.pdf>

Hall, L. (2016). Female perpetrated domestic violence: A study exploring the hidden experiences of male victims through a thematic analysis of online blogs. *Plymouth Law and Criminal Justice Review*, 1. Преузето са <https://pearl.plymouth.ac.uk/handle/10026.1/9033>

Heidensohn, F. M. (1991). Women as perpetrators and victims of crime: A sociological perspective. *The British Journal of Psychiatry*, 158(Suppl 10), 50–54. <https://doi.org/10.1192/S000712500029199X>

Hester, M. (2009). Who Does What to Whom? Gender and Domestic Violence Perpetrators. *European Journal of Criminology*, 10(5), Преузето са https://www.researchgate.net/publication/228771295_Who_Does_What_to_Whom_Gender_and_Domestic_Violence_Perpetrators

Hester, M. (2012). Portrayal of Women as Intimate Partner Domestic Violence Perpetrators. *Violence Against Women*, 18(9), 1067–1082. <https://doi.org/10.1177/1077801212461428>

Ibabe, I. (2020). A Systemic Review of Youth-to-Parent Aggression: Conceptualization, Typologies, and Instruments. *Front. Psychology*, Преузето са <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.577757/full>

Krug, G. E., Dahlberg, L. L., Mercy, A. J., Zwi, B. A., Lozano R. (eds.) (2002). World report on violence and health. World Health Organization Geneva. Преузето са https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42495/9241545615_eng.pdf

Lachs, M. S., Williams, C. S., O'Brien, S., Pillemer, K. A., Charlson, M. E. (1998). The mortality of elder mistreatment. *JAMA*, 280(5), 428-432. Преузето са <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9701077>

Ljubičić, M. (2018). Mirotvorstvo kao alternativa borbi protiv nasilja u porodici u Srbiji. U: Z. Kuburić, Lj. Ćumura, A. Zotova (ur.), *Mir i pomirenje* (315-337). Novi Sad: CEIR.

Ljubičić, M. (2020). *Nasilje djece nad roditeljima*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za sociološka istraživanja.

Маринковић, Л., Маринковић, Д. (2019). Друштвена цена менталног здравља. *Социолошки преглед*, бр. 53 (1), 43-79.

Pickering, C. (2014). Mother-Adult Daughter Relationships in the Context of Chronic Conflict, Преузето са <https://escholarship.org/uc/item/4934c7rw>

Rode, D., Rode, M., Maciej, J. (2015). Psychosocial characteristics of men and women as perpetrators of domestic violence. *Polish Psychological Bulletin*, 46. Преузето са https://www.researchgate.net/publication/276082966_Psychosocial_characteristics_of_men_and_women_as_perpetrators_of_domestic_violence/citation/download

Stuart, G., Moore, T., Hellmuth, J., Ramsey, S., Kahler, C. (2006). Reasons for intimate partner violence perpetration among arrested women. *Violence Against Women*, 12, 609-621. doi: 10.1177/1077801206290173. PMID: 16777948.

Victimization of the Elderly, Преузето са https://www.ncjrs.gov/ovc_archives/academy/chapter14.htm

World Health Organization. (2015). World report on ageing and health. World Health Organization, Преузето са <https://apps.who.int/iris/handle/10665/186463>

Yon, Y., Mikton, R. C., Gassoumis, D. Z., Wilber, H. K. (2017). Elder abuse prevalence in community settings: a systematic review and meta-analysis. *Lancet Glob Health*, 5: 147–156. Преузето са <http://www.infocoponline.es/pdf/Elderabuse2017.pdf>

Milana Ljubičić

Sladana Dragišić Labaš

Summary

Abusive daughters and their parents victims: a view from an ecosystem perspective

Abstract: Domestic violence in contemporary societies is taking on immense proportions. Public policy planners, public opinion, and the academic community pay special attention to women and child victimization, and only recently has the professional and scientific public recognized the violence against parents as a valid subject of social care and research. The purpose of this study is to describe and examine phenomenology and risk factors of violence against fathers and mothers whose perpetrators are daughters. The empirical analysis is based on the official documentation of the centers for social work on the territory of 14 Belgrade municipalities. The research included all cases of daughter violence against parents reported in the period between 2010 and 2016. The findings suggest that parents were exposed to brutal high-intensity violence that recurred, while the highly predictive risk factors of violence were: marital status of the victim and economic and residential dependence of the perpetrator.

Keywords: victimization, parents, daughters, ecosystem approach

ОДНОС ИЗМЕЂУ ЕКОНОМСКИХ, ГЕОПОЛИТИЧКИХ И ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ

.....

Апстракт: У савременом свету уочљива је веза између карактеристика демографске репродукције у одређеним друштвима, токова миграција и глобалних, економских и геополитичких процеса. Основни циљ овог рада биће налажење одговора на питање: постоји ли намера дела светских економских и политичких елита да се контролисањем и стимулацијом миграторних кретања утичу на економске токове и промену геополитичких односа у одређеним деловима света? Стога ћемо у раду разматрати разлике у демографским карактеристикама између развијених делова Европе (негативан природан прираштај и смањивање становништва) и неразвијених делова Африке и Азије (позитиван природан прираштај и повећање становништва), са посебним акцентом на питање да ли се потреба за радном снагом у развијеним деловима света надомешћује подстицањем емиграције из неразвијених делова света. Такође, испитаћемо какву улогу у подстицању миграција има финансијски капитал и његова тежња да се са повећаним приливом миграната у одређену државу повећава и њено задуживање због већег улагања у систем социјалне помоћи. Размотрићемо и да ли постоји намера да се контролом и стимулисањем мигрантских токова промени демографска структура појединих европских држава, уруши њихова стабилност, ефективност владавине над сопственом територијом и сувереност и да се тако ојача политичка надлежност наддржавних структура попут Европске уније. На крају, анализираћемо какав однос према мигрантском питању имају леви и десни покрети у Европи и упоредити ставове „суверенистичког“ и „глобалистичког“ политичког дискурса. Основни метод рада биће упоредна анализа економских и демографских показатеља и анализа дискурса различитих политичких парадигми.

Кључне речи: демографски процеси, економија, геополитика, идеологија, миграције.

.....

¹ sviosimjednog@gmail.com

Опште карактеристике глобалних миграција у 21. веку

У савременом свету уочљиво је повећање глобалних миграција. Док је 1971. године број глобалних миграната износио 84 милиона људи, односно 2,8% светске популације, 2015. године број глобалних миграната износио је 248 милиона људи, односно 3,4% светске популације (World Migration Report, 2018). Претпостављамо да ће током 21. века број светских миграната још више расти због четири основна фактора. Пре свега због повећавања економске неједнакости између развијеног (Северозападне Европе и Северне Америке) и неразвијеног света (Латинске Америке, Африке и делова Азије)² (Milanović, 2016). Затим, због тренда убрзаног раста популације у неразвијеним земљама који ће се, према неким проценама, зауставити тек око 2100. године (World Population Prospects, 2017). Један од фактора који може утицати на даљи раст глобалних миграција је и глобално загревање које ће потенцијално угрозити развој неразвијених земаља (пре свега преко негативног утицаја на пољопривредну производњу), нарочито оних које се налазе у подручју екватора (Field, Barros, 2014). Светске силе, које у намери да испуне своје геополитичке циљеве често подстичу ратове и дестабилизују одређена подручја, могу такође довести до значајних померања светског становништва у будућности.

Основни циљ овог рада је одговор на питање да ли делови глобалних економских и политичких елита, нарочито они који долазе из развијених држава Западне Европе и Северне Америке, намерно стимулишу глобалне миграције и, ако то чине, на који начин то служи њиховим интересима. Стога ћемо у даљем току рада у посебним поглављима анализирати утицај економских и политичких елита на степен глобалних миграција.

² Иако се глобална неједнакост у задњих неколико деценија смањила, Милановић истиче да је то првенствено због економског успона Кине који је допринео томе да се значајни делови светске популације нарочито у Азији ослободе сиромаштва. Ипак, овај процес је пратило даље продубљивање економског јаза између најразвијенијих западних земаља и насиромашнијих, пре свега, афричких земаља.

Утицај економске елите на стимулисање глобалних миграција

У најразвијенијим земљама услед ниске стопе фертилитета долази до пада броја становника (Carone, Costelo, 2007) и то утиче и на смањивање расположиве радне снаге потребне производном капиталу за репродукцију производње. Стога је у интересу овог дела економске елите да стимулише миграцију новог становништва како би се надоместила потреба за радном снагом. Доласком нових миграната може се, кроз повећавање резервне армије рада, утицати и на смањење просечне најамнине домаће радничке класе чиме се повећава њена експлоатација. Утицај миграција на смањивање просечних најамнина потврђено је у више емпиријских студија (Borjas 2003, Borjas and Katz, 2007). Такође, миграције омогућавају да се попуне она занимања којим домицилно становништво не жели да се бави.

Најбољи пример развијене земље у којој је економској елити у интересу да се повећају глобалне миграције како би се испунила потреба за новом радном снагом је Немачка. Готово све немачке „мејнстрим“ партије, попут Хришћанско-демократске уније, Социјал-демократске партије и Зелених, повезане су са крупним капиталом и имају више или мање благонаклон став према имиграцији, што се може врло лако уочити уколико се прочитају њихови партијски програми (For Germany that is good to live in, 2017; The German Greens outline an ambitious 10-point plan for the 2017 Bundestag elections, 2017). Занимљива је скорашња изјава директора Немачке агенције за запошљавање да је тој земљи потребно око 400.000 нових радника годишње да би се задовољио постојећи ниво производње (Telegraf, 2021). За сада се првенствено прихвата прилив радне снаге из Источне и Југоисточне Европе, док се према миграцијама са Блиског истока и Африке има донекле амбивалентнији став (Kauffman, 2010). У будућности ће се ово највероватније променити због константне потребе за новом радном снагом.

У привлачењу нове радне снаге, Немачка заузима проактиван став, што се може видети у изјавама државних званичника. Пример тога можда могу бити и чланци који, с времена на време, излазе у Блицу, српским новинама које контролише немачки капитал, са насловима попут „СРБИМА У НЕМАЧКОЈ И ВИШЕ ОД 3.000 ЕВРА МЕСЕЧНО! Ово су им плате у евро, а и за добру зараду не морају да знају језик“ (Živković, 2021), „ЖЕЛИТЕ ПОСАО У НЕМАЧКОЈ, А ИМАТЕ ВИШЕ ОД 45 ГОДИНА? Нова правила посебно су

ригорозна за једну генерацију, али и добра за МЛАЂЕ ОД 25 ГОДИНА“ (Kovačević, 2019) итд.

Деловање немачке економске елите може имати разарајући утицај на стање неразвијених и средње-развијених земаља, јер одлазак радно способних становника који се налазе у фертилном периоду живота, може да угрози економску и демографску репродукцију ових земаља. Иако за сада не постоје конкретни докази за то, према неким ауторима из сфере публицистике, постоји намера да се немачка потреба за новом радном снагом задовољи миграцијама из Источне и Југоисточне Европе, да би се ова подручја потом попунила радном снагом са Блиског истока и из Африке. На постојање овакве намере може указати и студија Уједињених нација из 2001. године у којој се разматра да ли се проблем недостатка радне снаге услед ниског фертилитета у Европи и Северној Америци може решити поступном допуном и делимичном заменом домицилне популације новом мигрантском популацијом (Replacement Migration: Is it A Solution to Declining and Aging Populations?, 2001).

Поставља се питање да ли је овај талас миграција ка развијеним земљама неминовност 21. века или је могуће да се он због развитка нових објективних фактора заустави. Могуће је да ће развитак аутоматизације и све већа употреба робота у производњи смањити потребу за новом радном снагом и тиме оријентисати економске елите да на друге начине омогуће несметану репродукцију производње, што може довести до престанка стимулације нових миграција из економских разлога у 21. веку.

Утицај финансијског дела економске елите на стимулисање миграција

Пошто је у најразвијенијим земљама већ деценијама стагнантан раст реалних најамнина (Desilver, 2018), кредит добија све већу улогу у стимулисању потрошње. Прихватајући једну од варијанти марксистичке теорије о кризи капитализма (Clarke, 1994), ми смо става да кредитирање потрошње није значајно само за најразвијеније земље, већ и за целокупни светски капиталистички систем јер потрошња најразвијенијих западних земаља чини највећи удео светске агрегатне тражње чиме има битну улогу у омогућавању светске робне циркулације и тиме битно доприноси репродукцији глобалног капитализма. Карактеристично је да овај облик кредитиране потрошње није само основа агрегатне тражње појединачних

домаћинства, већ и државе. У периоду након економске кризе из 2008. године повећано је задуживање држава, поготово најразвијенијих. Државе су се задуживале, пре свега, да би одржавале све већу бирократску структуру, затим повећале агрегатну тражњу становништва, инвестирале у инфраструктурне пројекте са намером да преко мултиплицирајућег ефекта повећају економску активност итд.

Финансијском капиталу је одговарало повећање задужености држава јер му је на тај начин омогућено остваривање значајног профита и већа контрола над државним политичким и економским деловањима. Ми ћемо овде извести једну хипотезу, коју није могуће темељно доказати у раду оволиког обима. Може се претпоставити да су повећане миграције у најразвијеније земље одговарале финансијском капиталу јер су утицале на повећање трошкова социјалног обезбеђивања и интеграције новопридошлог становништва, што је последично повећало и потребу за задуживањем. Примери који могу да укажу да је ова хипотеза донекле исправна јесу повећање трошкова социјалне помоћи у Шведској, Немачкој и Сједињеним Америчким Државама услед повећане имиграције у ове земље.

Пошто део миграната није лако брзо интегрисати у тржиште рада због њихове неквалификованости, значајан број њих живи од гарантоване државне помоћи за незапослене. Иако се дуг Немачке и Шведске током мигрантске кризе смањивао, а повећао тек током пандемије вируса COVID-19, неконтролисани прилив недовољно обучених миграната би у дугорочној перспективи могао да преоптерети социјални систем ових држава и допринесе повећању државног дуга. У САД дуг је већ прешао 100% БДП-а, а једна од значајних ставки потрошње које утичу на његово повећање јесте социјална помоћ коју добијају и илегални мигранти (Spotlight on SSI benefits for noncitizens, 2021). Интересантан је званичан податак министарства економије Данске према коме је ова држава уштедела 6,7 милијарди евра због тога што је спроводила рестриктивну политику према имигрантима током мигрантске кризе (Day, 2014).

Политичка елита и употреба миграција зарад циљева унутрашње политике

Партије лево-либералне оријентације у развијеним западним земљама углавном благонаклоно гледају на долазак нових миграната у земљу, без обзира на то да ли су они легални или илегални (The German Greens outline an ambitious 10-point plan for the 2017 Bundestag elections, 2017; 2020 Democratic Party Platform, 2020). Ово се може објаснити чињеницом да је већа шанса да ће за лево-либералне партије гласати појединци који долазе из мигрантских породица. Највећи број грађана турског порекла у Немачкој гласа за Социјал-демократску партију (Ricking, 2017). У САД демократе имају доминантну подршку међу латиноамеричком популацијом (Lopez et al., 2016) док у Енглеској постоји већа шанса да ће гласачи пакистанског порекла гласати за Лабуристе (Ali Shah, Khatana, 2017).

Може се закључити да део партија у најразвијенијим земљама тежи да кроз промену демографске структуре популације утиче на дугорочно учвршћивање своје владавине. Уочљиво је такође да се у одређеним земљама оваквим позицијама приближавају и партије десног центра попут немачке Хришћанско-демократске уније, иако би у начелу требало да буду против оваквих политика (For Germany that is good to live in, 2017). Најдаље су по овом питању отишле америчке демократе, које не само да се залажу за неконтролисане миграције у САД, већ и за дерегулацију изборног система, која би дефакто омогућила и илегалним мигрантима да учествују у гласању (2020 Democratic Party Platform, 2020; Noe-Bustamante & Budiman, 2020).

Пошто је већина „мејнстрим“ партија на Западу, како десне тако и леве оријентације, повезана са крупним капиталом, њихов благонаклон став према миграцијама се може објаснити и тиме да оне као политички представници крупног капитала усвајајући овакво становиште подржавају интерес економске елите да смањи цену рада на домаћим тржиштима.

Политичка елита и употреба миграција зарад геополитичких циљева

Основно геополитичко усмерење англо-саксонских политичких елита јесте тежња ка дугорочном обуздавању Русије, а у последње време и Кине. Ово усмерење почело је да се развија још у 19., а свој пун облик добило

је у 20 веку. Главни представници овог реалистичког геополитичког правца су били англо-саксонски интелектуалци попут Макиндера, Спајкмана, Бжежинског, Кисинџера и др. Према овом усмерењу, задатак Велике Британије и САД као таласократских (поморских) сила треба да буде спречавања евроазијског економског и политичког повезивања, чији су главни носиоци телурократске (копнене) државе попут, првенствено Русије, донекле Немачке и, од 21. века, Кине. Успешна економска и политичка интеграција Евроазије, као најнасељенијег и ресурсно најбогатијег супер-континента, смањила би значај САД и од њих направила другоразредну силу. Уколико САД желе да остану светски хегемон, оне морају да контролишу подручја између Кине, Немачке и Русије и на тај начин спрече њихово ближе повезивање које би довело до евроазијске интеграције. Стога је битно да контролишу рубна подручја око ових земаља, попут Источне Европе, Балкана, Блиског истока, Централне и Југоисточне Азије. Такође је битно да земљама у Западној Европи, попут Француске и Немачке, ограниче независно деловање кроз различите наднационалне организације попут ЕУ и НАТО, и тиме вежу њихову спољну политику за атлантистичке геополитичке циљеве (Proroković, 2018; Kisindžer, 2001).

САД су током деведесетих година биле неприкосновен светски хегемон. Ипак, од 21. века отпочиње процес њиховог постепеног слабљења. САД све теже контролишу процесе у Евроазији, постепено бивају истиснуте са евроазијских рубних подручја, не могу да обуздају јачање Русије и Кине, а све теже контролишу и поступке Немачке и Француске. Постоји објективна опасност да се током 21. века ЕУ, у којој главну реч има Немачка, све више економски и политички приближи Русији и Кини. Стога је наша теза да политичка елита САД покушава да кроз интервенционистичку политику у појединим земљама рубног подручја, нарочито на Блиском истоку и у Централној Азији, направи стање хаоса које ће покренути значајне миграције ка развијеним земљама Запада, нарочито ка Немачкој и Француској, што може да дестабилизује и ослаби ове земље и на тај начин их поновно integriше под чврсту контролу Вашингтона. Нашу тезу потврђује чињеница да је значајан део невладиних организација, које помажу процес илегалних миграција ка западној Европи, финансиран и организационо потпомогнут од стране различитих фондација из САД. Према извештају америчке про-мигрантске организације под називом Национални комитет за одзивну филантропију, највећи финансијери

невладиних организација које су помагале мигрантима да илегално прелазе границе током мигрантске кризе су америчке фондације попут Фонда за отворено друштво, Форд фондације, Фондације заједнице Силиконске долине, Карнеги корпорације Њу Јорка итд (State of Fondation Funding for Pro-imigrant Movement, 2019).

Емпиријска истраживања су показала да је вредносна хомогеност друштва предуслов његове дугорочне стабилности. Ова вредносна хомогеност је уско повезана са културном хомогеношћу. Уколико се у одређеном друштву налазе културе са радикално различитим вредносним обрасцима може доћи до унутрашњег сукоба који би ослабио његову стабилност и тиме утицао на смањивање степена његове суверености. Истраживање аустралијских економиста Гебремедина и Мависаклјана на узорку од 78 земаља је показало да је имиграција у обрнутој сразмери са политичком стабилношћу земље (Gebermedehin, Mavisaklyan, 2013). Лонгитудално истраживање на Универзитету у Келну у периоду између 2002. и 2010. године је показало да се са повећањем имиграције смањује друштвено поверење (Ziller, 2014). Такође, холандско истраживање је показало да повећана имиграција доводи до смањивања подршке за социјалне програме државе (Reeskens, Oorschot, 2012). Истраживање Оксфордског универзитета је показало да повећање религијске и етничке разноликости омета друштвену сарадњу, како на индивидуалном тако и на колективном нивоу (Aksoy, 2015).

Примери Немачке и Француске указују да стапање култура са различитим вредносним системима има потенцијал за дестабилизацију друштва и да је процес интеграције новопридошлих култура често спор и неизvestан. Потенцијал дестабилизације европских друштава који миграције доводе са собом према нама је управо оно што одговара САД и њиховом циљу спречавања евроазијске интеграције.

Глобалистички и суверенистички дискурс о миграцијама

Глобалистички приступ заснива се на становишту да у савременом друштву национална држава има све мањи значај и да основни облик организације у будућности треба да буду наднационалне политичке структуре. Овај приступ је углавном близак лево-либералним партијама у земљама Запада. У последњих неколико деценија за глобалистички приступ

је карактеристично проширивање концепта људских права, тако да сада људска права у себе укључују и одређене појмове настале из теорије пост-модернизма и нове левице. Глобалистички приступ је, према нама, у својој суштини наставак просветитељске мисли о неотуђивости људских права, допуњен идејом о месијанској и цивилизаторској улози Западног света, нарочито САД, у ширењу ове „тираније права“. У глобалистичкој парадигми сматра се да је подржавање неконтролисаних миграција морална обавеза сваког „пристојног“ човека. Свако ко на критички начин преиспитује глобалне миграције напада се са моралних становишта и означава пејоративним називима попут „фашисте“, „ксенофоба“ итд. Овакав став је логички некохерентан, јер противљење миграцијама не мора да буде карактеристика само десних политичких оријентација. Тако је, на пример, један од највећих противника миграција у САД током 20. века је био Цезар Чавез, познати левичар и вођа синдиката у којима су претежно чланство чинили Латиноамериканци (Pawel, 2014). У последњих неколико година присутна је пракса да се на друштвеним платформама цензуришу појединци који се противе миграцијама и да се искључују из јавног простора. Цензуром на интернету, глобалистичка парадигма упада у контрадикторност јер зарад своје „борбе за људска права“ укида право на слободу мишљења.

Суверенистички приступ противи се процесима глобализације и тежи да врати стари сјај националној држави. По правилу се противи глобалним миграцијама и ово противљење поткрепљује различитим економским, демографским, политичким и културним аргументима. У суверенисте спадају разноврсне политичке опције - од националистичке левице, преко либертаријанаца конзервативаца и популистичке деснице до фашистичких и ксенофобних покрета. Иако суверенисти неретко дају валидне критике глобалних миграција, они према нама углавном не нуде адекватна решења. Ниједан од суверенистичких покрета до сада није понудио кохерентан програм који би се на адекватан начин позабавио недостатком радне снаге и демографском кризом у развијеним државама, проблемом глобалне неједнакости која доприноси миграцијама, обуздавањем разорног деловања политичких и економских елита итд.

Уместо закључка

Ми сматрамо да је најхуманије решење за глобалне миграције да се оне смање преко темељне реформе светског економског и политичког система. Пре свега развијене и средње развијене земље морају да покажу већу солидарност са неразвијеним земљама, тако што би на адекватан начин обезбедиле средства неопходна за њихов развој. Ово би могло да се постигне на тај начин што би се богатији део света обавезао да ће кроз новчану помоћ и пренос знања да помогне развитак најнеразвијенијих. Најнеразвијеније земље такође морају да преузму активнију улогу у „зеленој“ транзицији која би смањила емисију гасова са ефектом стаклене баште и тиме омогућила да се ова емисија повећа у неразвијеним земљама како би се оне успешно индустријализовале. Сламање америчке моћи и стварање мултиполарног света заснованог на међународном праву који би гарантовао безбедност земљама које немају значајну војну снагу и смањио број неоправданих војних интервенција, такође би утицало на смањење глобалних миграција. У одређеним областима неопходно је глобално деловање свих земаља да би се остварио глобални правни поредак који би ограничио неодговорно деловање крупног капитала, пре свега кроз укидање пореских рајева, развијање међународног закона о правима радника, реформу закона о патентима како би се омогућио бржи трансфер технологије ка најнеразвијенијим земљама итд. Уколико се ове мере не спроведу, сматрамо да ће глобалне миграције постати један од основних узрока нестабилности 21. века како у развијеним тако и у неразвијеним земљама.

Литература

Ali Shah, M., Khatna T. (14. 06.2017). British Pakistani voters helped surge for Labour Party, *The News*, Available at <https://www.thenews.com.pk/print/210523-British-Pakistani-voters-helped-surge-for-Labour-Party>

Aksoy, O. (2015.) Effects of Heterogeneity and Homophily on Cooperation, *Social Psychology Quarterly*, <https://doi.org/10.1177/0190272515612403>

Borjas, J. G. (2003). The Labour Demand Curve is Downsloping: Reexamining the Impact of Immigration on the Labour Market. *The Quarterly Journal of Economics*. Oxford: Oxford University Press. Available at <https://www.jstor.org/stable/25053941>

Borjas, J. G, Katz F. L. (2007). The Evolution of Mexican-Born Workforce in the United States. *Mexican Immigration to the United States*. Chicago: Chicago University Press. Available at <https://www.nber.org/system/files/chapters/c0098/c0098.pdf>

Bžejinski, Z. (2001). *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID.

Carone G, Costello D. (2006). Can Europe Afford to Grow Old? *Finance and Development* (br. 3). Available at <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2006/09/carone.htm>

Clarke, S. (1994). *Marx's Theory of Crisis*. London: Palgrave Macmillan.

Day, M. (04.05.2014). *Denmark's immigration laws save country 6 billion pounds*. Daily Telegraph. Available at <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/denmark/8492822/Denmarks-immigration-laws-save-country-6-billion.html>

Democratic Party Platform 2020. (2020). Democratic Party Available at <https://democrats.org/where-we-stand/party-platform/>

Desilver, D. (07.08.2018) *For most American workers, real wages have barely budged in decades*. Pew Research Center. Available at <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/08/07/for-most-us-workers-real-wages-have-barely-budged-for-decades/>

Fale im majstori za klimu, negovatelji... svi: Nemačka mora da uvozi 400.000 radnika godišnje (24.08.2021) Telegraf Available at <https://biznis.telegraf.rs/info-biz/3380858-fale-im-majstori-za-klimu-negovatelj-svi-nemacka-mora-da-uvozi-4000-radnika-godisnje>

Field, C. B, Barros, V. R. (2014). *Climate Change 2014 Impacts, Adaptation and Vulnerability*. New York: Cambridge Press. Available at <https://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>

For Germany that is good to live in. (2017). CDU. Available at <https://archiv.cdu.de/system/tdf/media/dokumente/170816-regierungsprogramm-n-english-version.pdf?file=1>

Gebermedehin A. T., Mavisaklyan A. (2013). *Immigration and political stability*. Kyklos. (br. 3) <https://doi.org/10.1111/kykl.12024>

Kauffman, A. (17.10.2010). *Merkel says multi-cultural society has failed*. AFP. Available at https://web.archive.org/web/20101020091230/http://news.yahoo.com/s/afp/20101017/wl_afp/germanymuslimreligionimmigration

Kovačević, T. (21. 11. 2019.) *Želite posao u Nemačkoj, a imate više od 45 godina? Nova pravila posebno rigorozna za jednu generaciju ali i dobra za mlade od 25 godina*. Blic. Available at <https://www.blic.rs/biznis/vesti/posao-u-nemackoj/093ewfs>

Lopez M. H. et al. (11. 10. 2016). *Latinos and political parties*. Pew Research Centar. Available at <https://www.pewresearch.org/hispanic/2016/10/11/latinos-and-the-political-parties/>

Noe-Bustamante L. & Budiman T. (03. 04. 2020). *Most of the 23 million immigrants eligible to vote in 2020 elections live just in five states*. Pew Research Centar Available at <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/03/03/most-of-the-23-million-immigrants-eligible-to-vote-in-2020-election-live-in-just-five-states/>

Milanović, B. (2010). *The Haves and the Have-nots: Brief History of Global Inequality*. New York: Basic Books.

Pawel, M. (2014). *The Crusades of Cesar Chavez: A Biography*. New York: Bloomsbury

Пророковић, Д. (2018). *Геополитика Србије: Положај и перспективе на почетку 21. века*. Београд: Службени гласник.

United Nations. (2021). *Replacement Migration: Is it A Solution to Declining and Aging Populations?* Available at https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/unpd-egm_200010_un_2001_replacementmigration.pdf

United Nations. (2017). *World Migration Report*. Geneva: International Organization for Migration. Available at <https://www.iom.int/sites/g/>

files/tmzbd1486/files/country/docs/china/r5_world_migration_report_2018_en.pdf

United Nations. (2017). *World Population Prospects*. New York: Department of Economic and Social affairs. Available at https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2017_KeyFindings.pdf

Reeskens T., Oorschot van V, (2012.) *Disentangling the 'New Liberal Dilemma': On the relation between general welfare redistribution preferences and welfare chauvinism*. International Journal of Comparative Sociology. (br. 2) <https://doi.org/10.1177/0020715212451987>

Ricking, C. (24.08.2017). *How will Turkish Germans vote in the country's upcoming elections?* DW. Available at <https://www.dw.com/en/how-will-turkish-germans-vote-in-the-countrys-upcoming-election/a-40229374>

Spotlights on SSI Benefits for Noncitizens. (2021). Social Security Agency. Available at <https://www.ssa.gov/ssi/spotlights/spot-non-citizens.htm>

State of Fondation Funding for Pro-immigrant Movement. (2019). National Community for Responsive Philanthropy. Available at <https://www.ncrp.org/initiatives/movement-investment-project/our-active-movement-areas/pro-immigrant-and-refugee-movement/state-foundation-funding>

The German Greens outline an ambitious 10-point plan for the 2017 Bundestag elections. (2017). European Greens. Available at <https://europeangreens.eu/news/german-greens-outline-ambitions-10-point-plan-2017-bundestag-elections>

Zimmer, C. (2014). Ethnic Diversity, Economic and Cultural Contexts, and Social Trust: Cross-Sectional and Longitudinal Evidence from European Regions, 2002–2010. *Social Forces* (br. 3) Available at <https://academic.oup.com/sf/article-abstract/93/3/1211/2332107>

Živković, M. (09.08.2021). *Srbima u Nemačkoj i više od 3000 evra mesečno! Ovo su plate u evro, a i za dobru zaradu ne moraju da znaju jezik!* Blic. Available at <https://www.blic.rs/biznis/moj-novcanik/srbima-u-nemackoj-i-vise-od-3000-evra-mesecno-ovo-su-im-plate-u-evro-a-i-za-dobru/2fe2gq8>

Stefan Mandić

Summary

The Relationship Between Demographic, Economic and Geopolitical Processes in The Modern World

In the modern world, there is a noticeable connection between the characteristics of demographic reproduction in certain societies, migration flows and global economic and geopolitical processes. The main goal of this paper will be to determine whether there is an intention on the part of world economic and political elites to influence economic flows and change geopolitical relations in certain parts of the world by controlling and stimulating migratory movements. Therefore, we will consider the differences in demographic characteristics between developed Europe (population decline) and underdeveloped parts of Africa and Asia (population growth) with special emphasis on the question of whether the need for labor in developed parts of the world is compensated by encouragement of immigration from underdeveloped parts of the world. We will also consider the role of financial capital in encouraging migration to a certain country and its interest to increase state's indebtedness due to increased investment in the migrant oriented social welfare system. We will also investigate whether the control and encouragement of migrant flows is intended to change the demographic structure of certain European countries, collapse their stability, effectiveness of rule over their own territory and sovereignty, and thus strengthen the political competence of supranational structures such as the European Union. Finally, we will analyze the attitude of the left and right movements in Europe towards the migrant issue and analyze the differences between the "sovereignist" and the "globalist" political discourse. The basic method of work will be a comparative analysis of economic and demographic indicators and a discourse analysis of different political paradigms.

Keywords: demographic processes; economy; geopolitics; ideology; migrations.

ИЗМЕЋУ МОБИЛНОСТИ И МИГРАЦИЈЕ: ПРИКРИВЕНИ ОДЛИВ МОЗГОВА У СРБИЈИ²

Апстракт: Covid-19 пандемија је усмерила „рефлекторе“ на информационо комуникационе технологије (скр. ИКТ) и узроковала убрзање дигиталне трансформације светске економије и друштва. Нова дигитална радна снага има две главне карактеристике: креирање нових послова и растућу мобилност. Међутим, смањивање дигиталне радне снаге (услед старења популације) и недовољан број радника са високим нивоом дигиталних вештина, поготово у ЕУ, чини емиграцију још увек актуелним процесом. Овај рад анализира специфични облик емиграционог процеса, назван скривени одлив мозгова, који је последица како повећане употребе ИКТ технологија (услед дигиталне трансформације) тако и растућег недостатка радне снаге са високим нивоом дигиталних вештина. Прикривени одлив мозгова представља виртуелну емиграцију (у смислу емиграције мозгова и вештина) високообразоване (високостручне) информатичке радне снаге која захваљујући, пре свега интернету, ради за предузећа у страном власништву, а притом живи у својој земљи. За анализу прикривеног одлива мозгова интервјуисано је 8 младих (22-29 година) високообразованих програмера који живе у Србији, а раде за предузећа у страном власништву. Полуструктурисани интервју се показао као погодан метод за прикупљање података потребних за разумевање ставова и мотива испитаника везаних за емиграцију и рад у страним компанијама. Анализа је осветлила неколико интересантних разлога који стоје иза феномена скривеног одлива мозгова и они могу бити употребљени као смернице за будућа истраживања. Изненађујуће, млади програмери у Србији немају жељу да емигрирају, будући да су окружени блиским људима и имају квалитетне услове за рад и живот. Са друге стране, пропорционално смањење ове (дигиталне) радне снаге на домаћем тржишту, као нова форма емиграције, може да доведе до значајних поремећаја на локалном тржишту радне снаге.

Кључне речи: прикривени одлив мозгова, одлив мозгова, ИКТ, дигитална трансформација, Србија.

¹ bmatijevic@idn.org.rs

² Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2020. годину који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Увод

У савременом друштву, којег карактерише дигитална трансформација, разматра се проблем одлива мозгова. Овај облик представља виртуелну радну миграцију коју називамо прикривеним одливом мозгова јер је продукт интензивног развоја и усвајања информационо комуникационих технологија. Сматрамо да је Србија суочена са овим феноменом из најмање два разлога: земља је у раној фази дигиталне трансформације, друго, земља је за коју су и даље карактеристичне економске емиграције и процес одлива мозгова.

Предмет рада је анализа прикривеног одлива мозгова кроз пример младих програмера који раде у иностраним фирмама, а живе у Србији. Циљ рада је разумевање и уочавање главних одлика прикривеног одлива мозгова, као и уочавање могућих последица његовог занемаривања. Услед избора методологије, рад нема за циљ да генерализује резултате, већ да подстакне одређена питања која би могла да покрену академску (али и ширу) заједницу за даље бављење овом темом.

Дефинисање и сагледавање прикривеног одлива мозгова у Србији

Процес глобализације омогућава неометану међународну размену робе, услуга и људи, те мобилност представља једну од основних одлика савременог доба. Растућој мобилности доприноси и процес дигиталне трансформације. Међутим, постојећа економска неједнакост, укључујући и дигиталну поделу, присутна на глобалном нивоу важан је разлог због којег је, поред растуће мобилности, и даље приметна емиграција.

За земље попут Србије, и даље је карактеристичан проблем одласка високообразованих лица и стручњака. Имиграционо радно способно становништво, доприносећи развоју земаља првог света, оставља многобројне последице по земље света из којих су емигрирали. Овај проблем, у зависности од образовне и професионалне структуре емиграната, утиче на понуду квалитетне радне снаге, на продуктивност и иновативност земље (ИОМ, 2012, према Марјановић, 2015). Додатно, услед развоја информационо комуникационих технологија (скр. и у даљем тексту ИКТ), појављују се нови облици емиграције, које омогућава постојећи развој

технологије. Један од таквих облика, прикривени одлив мозгова, у овом раду анализирамо управо из перспективе земље „одласка“, односно у којој се одвија процес емиграције.

Под прикривеним одливом мозгова подразумева се виртуелна емиграција високообразоване радне снаге која, пре свега, захваљујући интернету чини да радно способно становништво не емигрира физички, али је *de facto* радна снага која је виртуелно емигрирала. У раду се прикривени одлив мозгова посматра кроз запослене младе програмере који живе у Србији, али раде за предузећа у иностраном власништву.

Прва карактеристика прикривеног одлива мозгова јесте што га сматрамо продуктом развоја и утицаја ИКТ-а. Сматрамо да технологија одражава већ постојеће друштвене трендове и појаве, дајући им понекад и нови облик. Тако, иако није спорно да су миграције постојале и пре настанка и развоја ИКТ, оне сада добијају нове облике који коегзистирају са традиционалним.

Поменули смо да се Србија сматра традиционално земљом економске емиграције, као и земљом суоченом са феноменом одлива мозгова³.

„Иако је прикупљање података и извештавање о имиграцији значајно побољшано од 2010. године, када је почео да се припрема Миграциони профил Републике Србије, званични подаци о емиграцији за Републику Србију ипак не постоје“ (Марјановић, 2015: 7-8). Из наведеног разлога се, „процене и информације најчешће заснивају на подацима главних земаља пријема и информација о укупном становништву и природном прираштају у периоду између пописа становништва 2002. и 2011. године, указују да је, на годишњем нивоу нето миграциони губитак износио приближно 15.000

³ Термин одлив мозгова, повезан је са феноменом националних економија са једне, и стварањем глобалног економског и научног развоја са друге стране (Деспих, 2015: 16). Но, овај термин се не сматра примереним, „јер ствара антагонизам између високообразованих и осталих емиграната, као и између високообразованих лица која су отишла...и оних који су остали у земљи“ (Рашевић, 2016: 44). Како истиче Рашевић, „употреба ових термина је потврда да је ова тема у српском друштву болна и да се на емотивној основи увиђају пре свега негативне последице одласка на рад-боравак у иностранство лица са највишим образовањем“ (Рашевић, 2016: 45) због чега се у раду и опредељујемо за коришћење овог термина.

становника“ (Влада Републике Србије, 2014 према Марјановић, 2015: 8). Буран период за Србију, имајући у виду санкције од стране НАТО, хиперинфлацију, пад привредних активности, реструктурирање државних предузећа, бомбардовање су били значајни чиниоци утицаја на емиграцију. „И анализа издатих имигрантских виза висококвалификованим особама из Србије указује на то да је одлив мозгова појачан током последње две деценије двадесетог века“, где је „међу висококвалификованима којима је одобрена имиграциона виза за САД и Канаду, на крају последње декаде двадесетог века, највише било оних са стручним и техничким специјалностима (научника, инжењера и математичара)“ (Марјановић, 2015: 11).

Овде је значајно поменути и резултате истраживања „Млади у Србији 2015“ (Томановић, Станојевић, 2015). Подаци указују да је 30,8% младих изјавило да не жели да се одсели, петина (20,8%) да је њихова жеља за одсељењем веома јака, а по четвртина да је жеља средња (23,9%) или слаба (23,8%) (Томановић, Станојевић, 2015: 92). Такође, мотивација младих за евентуалну емиграцију скоро је у потпуности економска (81,9%): побољшање животног стандарда (65,2%), лакше запослење (16,6%), док су најпожељније земље дестинације за емиграцију земље ЕУ (за 22,8% младих) (Томановић, Станојевић, 2015: 92).

Имајући на уму ситуацију у Србији у веза са емиграцијом, као и за процес одлива мозгова, као и видљиву мотивацију младих да емигрирају јасно је да се проблем прикривеног одлива мозгова само надовезује на постојеће стање.

Друга карактеристика прикривеног одлива мозгова је повезаност са раном фазом процеса дигиталне трансформације (попут приступа и употребе интернета, школовања ИКТ кадра, доласка иностраних компанија). Иако неразвијен, ипак започет процес дигиталне трансформације у Србији отвара доста простора за отварање „огранака“ иностраних фирми на њеном подручју. Србија се сматра погодном дестинацијом за стационирање иностраних фирми, пре свега, јер има квалитетну, а уједно и јефтину радну снагу, што за последицу има формирање прикривеног одлива мозгова.

Показатељи који иду у прилог тези да је дигитална трансформација Србије у раној фази, а тиме ствара и повољне услове за прикривени одлив мозгова видљиви су у многим друштвеним аспектима окружења, али првенствено у самом ИКТ сектору будући да је не само водећи у погледу информационих технологија, већ и најбољи показатељ утицаја дигиталне трансформације на пословање, конкурентност и економски развој.

Према извештају *ICT in Serbia: At a Glance (2020)*, број предузећа 2018. године порастао је за 38% у односу на 2011. годину, док је број запослених порастао за 91,8% (Шолаја, Матијевић, 2020: 68).

На основу наведеног, у Србији је приметан развој ИТ сектора. Процењује се да се у Србији годишње „оснива око 200 информатичких предузећа али да су највећи број новооснованих програмерске фирме, које су усмерене на витално и ликвидно интернационално информатичко тржиште“ (Шолаја, Матијевић, 2018: 48). Иста је ситуација и са школованим програмерима – од укупног броја запослених у ИТ сектору у 2016. години (са 21.514 запослених), њих 10.068 ради у фирмама са иностраним власништвом (Шолаја, Матијевић, 2018: 48). Било би добро да се процене економске последице тога што се млади у овом случају школују да раде за стране фирме и инострана тржишта, као и последице „јефтинијег извоза“ квалитетне радне снаге, а увоза „скупих“ технолошких решења.

Приказ методологије истраживања

За потребе овога рада, примењена је квалитативна методологија где се као метод за прикупљање података користио полуструктурисани интервју. Подаци добијени квалитативним приступом су прикупљени примарно за потребе овог истраживања, зарад бољег разумевања и сагледавања проучаване друштвене појаве. Ипак, сматрамо да би комплементарна употреба квантитативне и квалитативне методологије била идеална за потпуно сагледавање прикривеног одлива мозгова у Србији.

У раду је коришћен намерни (непробабилистички) узорак, с обзиром на то да су испитаници бирани по личном уверењу као типични или репрезентативни за дати основни скуп. Како циљ рада није доношење

закључака и генерализација о овој појави, наведени тип узорка омогућава разумевање тренда, а додатно је прикладан и у пилотским истраживањима.

Узорак чини осам испитаника, интервјуисаних у периоду од децембра до марта 2019. године. Испитаници се сматрају представницима прикривеног одлива мозгова, јер испуњавају следеће услове:

- високообразовани су, односно завршили су неки од релевантних техничких факултета (са ИКТ смеровима);
- запослени су као програмери/ ИТ стручњаци у иностраној фирми (гледано по оснивачу) у оквиру ИТ делатности иако већим делом „раде од куће“;
- припадници су млађе старосне категорије (15-29 година), с том разликом што је категорија сужена на 22-29 година с обзиром да је уједно услов и да је испитаник високообразован;
- живе у Србији.

С обзиром на то да је циљ рада разумевање прикривеног одлива мозгова и уочавање његових главних одлика, од многих постављених представићемо следећа истраживачка питања:

- Који су мотиви и аспирације младих програмера за рад у фирми која је у иностраном власништву?
- Какав је њихов став о запослењу у фирмама које су у домаћем власништву?
- Какав је њихов став према емиграцији генерално, а какав по питању личног одласка?
- Које су главне одлике прикривеног одлива мозгова? Да ли се могу уочити одређене предности и недостаци?
- Да ли се могу уочити одређене последице прикривеног одлива мозгова по Србију? (Уколико да, које су то последице?)

Анализа резултата: ставови, мотиви и аспирације младих програмера

Занимљиво опажање је да су сви навели да су прилично задовољни стеченим знањем на техничким факултетима и да ниједан испитаник није размишљао о томе да упише факултет у иностранству. Испитивани млади програмери сматрају да је у Србији присутан веома висок квалитет

образовања. Поједини чак сматрају да је и квалитетнији него што је у иностранству.

Мотивисани су да се баве овим послом јер су склони природним наукама, те је решавање логичких проблема нешто што им причињава задовољство. Услови који су потребни да би испитивани млади програмери осећали да су задовољни својим послом јесу делом материјалне (висока плата), а делом нематеријалне природе (аутономија на послу, осећај припадности одређеној корпоративној култури). Додатно, добробити које програмери перципирају да (лично) имају од рада у иностраној фирми поклапају се са жељеним условима на послу који су потребни да би били задовољни њиме, а такође су делом материјалне (висока плата), а делом нематеријалне природе (аутономија, лично усавршавање и сл.). Сви испитаници, без обзира на то што су запослени у различитим (иностраним) фирмама, задовољни су висином плате и никада нису имали проблем са њеним кашњењем. Такође, сви су сагласни да су тренутно запослени на месту погодном за стицање додатног искуства, усавршавање и примену већ наученог.

И1: Фирма у којој радим ми пружа пре свега слободу да експериментишем, да будем креативан, проналазим решења као и да имплементирам та решења. Такође бенефити у смислу да ми омогућују да радим на себи, рад од куће, добра опрема, “слатки петак” у смислу могућности узимања слободног дана, поред викенда и тако... (мушко, ЕТФ, 26, Београд)

Да би се утврдило који су то мотиви и аспирације младих програмера за рад у иностраној фирми, потребно је рећи да је установљено да је код младих програмера присутна и потреба са самоактуализацијом. Могући разлог је што су код ове групе људи задовољене „основне хијерархијске потребе“ попут добре и редовне плате, затим и одређеног степена аутономије на послу, те млади програмери имају могућност да се усмере на исказивање властитих потенцијала. Квалитетни услови рада, услови за стицање знања, могућност похађања додатних курсева које им фирма пружа, неки су од мотива младих програмера за рад у иностраној фирми.

Да је присутна потреба за додатним усавршавањем, потврђује и податак да седам од осам испитаника похађа одређене курсеве. Делом су то курсеви обезбеђени од стране фирме у којој су запослени, али су и онлајн курсеви које сами проналазе, купују и похађају путем интерента.

И1: „Фирма у којој радим константно организује разновразне обуке, тренинге и курсеве. Завршила сам три нивоа немачког језика, курсеве АБАП програмирања, положила сертификате за консултанта и одмах кренула да учим и радим директно на пројекту.“ (женско, ФОН, 24, Београд)

И2: „Не идем физички, али похађам два *online* курса.“ (мушко, ЕТФ, 26, Београд)

Поред личних, сагласни су да постоје и одређене добробити које ширира заједница има од тога што они и њихове колеге раде у оквиру иностране фирме. Један испитаник је навео да не само да српско друштво има добробити већ су оне присутне и на ширем, глобалном нивоу.

И1: „Главна добробит је зато што постоји могућност запошљавања младих, који су се образовали, односно стекли високо образовање, који иако траже, не могу да нађу квалитетне послове.“ (женско, ЕТФ, 27, Београд)

И2: „За Србију је добро јер има прилив новца. Па и у том случају, порези који се плаћају, доприноси. Такође, пословне посете запослених из Швајцарске, који често долазе са породицом као што ми одлазимо код њих.“ (мушко, ЕТФ, 26, Београд)

С обзиром на то да су задовољни својим послом у иностраној фирми, поставља се питање какав је њихов став о раду у домаћим фирмама?

Испитаници познају мали број колега са посла и факултета који раде у домаћим фирмама (које су усмерене на домаће тржиште) и сви мисле да је то што су се њихове колеге определиле да раде у домаћој фирми индивидуална одлука. Међутим, ставови им се разликују када је реч о личном запослењу у домаћим фирмама. Поједини испитивани млади програмери не би правили разлику између домаће и иностране фирме уколико би обе омогућиле пресудне факторе: добру плату и погодне услове за рад. С друге стране, једна испитаница би се определила за домаћу, док би друга ипак изабрала инострану фирму.

И1: „Изабрала бих домаћу фирму усмерену на домаће тржиште, због познавања менталитета људи, лакше комуникације (матерњи језик) и мањег стреса. Мирније бих радила због присуства породице и пријатеља са којима сам одрасла. Мир, спокој и разумевање који пружа држава одакле сте, не могу да се мере ни са једном другом земљом и фирмом.“ (женско, 24, ФОН, Београд)

И2: „Тренутно бих изабрала инострану, првенствено због негативних историјских догађаја. Мислим да су услови ипак у реалности, између иностране и домаће фирме, небо и земља. На пример када имаш породичко у иностраној фирми, заштићен си. Конкретно америчка фирма те не ограничава до када ти стриктно траје одсуство, док је ситуација другачија у домаћој фирми. Када си на породичком, код нас немају толико разумевања. Када причамо о ИТ фирмама делује као да је све на истом нивоу, али ипак није. Ипак се види разлика.“ (женско, 25, ФОН, Београд)

Када је реч о истраживачком питању о томе какав је став младих програмера према емиграцији у иностранство погодна околност, по Србију, је то што млади програмери немају жељу за емиграцијом. Разлог је, како испитаници сматрају, тај што су у Србији окружени блиским људима, а уједно имају квалитетне услове за рад. Код неких испитаника постоји заинтересованост (али не и планирање) за привремени одлазак у иностранство како би евентуално стекли нова искуства.

И1: „Осим привремених пројеката на које бих била слата од стране свог менаџера или туристичког обиласка, није ми падало на памет да идем у иностранство. Овде сам створила све што ми треба.“ (женско, ФОН, 24, Београд)

И2: „Паа...(размишља)... отишла бих, можда, јер бих волела да додатно усавршим страни језик, да видим како је то живети негде другде, стекнем нова искуства и познанства.“ (женско, 27, ЕТФ, Београд)

Иако испитаници нису исказали претерану жељу за емиграцијом, сваки од њих познаје одређен број колега са посла и факултета (у просеку сваки испитаник познаје девет колега) који су се определили да оду у иностранство. Као што мисле да је индивидуална одлука (произашла из различитих жеља и околности) оних који су одлучили да раде у домаћој

фирми, тако мисле да су индивидуални разлози пресудни за то због чега су се одређене колеге определиле да емигрирају.

Њихово тумачење разлога због чега постоји тренд одлива високообразованих, пружа један занимљив и поприлично детаљан поглед на стање ствари.

И1: „Људи воле паре.“

Мислиш да је главни мотив новац?

И1: „Тако је. Други мотив је то што људи воле извесност, а у Србији је велика неизвесност. Пао ми је на памет и трећи мотив а то је сам тренд одласка из Србије и то је популарно у смислу “ако си паметан шта радиш овде”.

Да ли се ти слажеш са тим трендом?

И1: „Не, ако си паметан, паметан си и сналажљив било где, па тако и у Србији.“ (мушко, 26, ЕТФ, Београд)

Трећи мотив који је навео испитаник као разлог због чега одлазак високообразованих из земље расте, указује на обесхрабрујућу последицу исељавања младих и нарочито образованих људи у иностранство, чиме је „створена атмосфера која потхрањује даља размишљања о одласку људи у иностранство“ (Болчић, 1995 према Деспић, 2015: 14) и чиме се „шири колективно осећање нестабилности и смањује поверење у успешност мера које друштво предузима у циљу санирања социјалних проблема“ (Гречић и сарадници, 1996 према Деспић, 2015: 14).

Када је реч о томе да ли мисле да постоји неко ко је посебно одговоран за то што млади одлазе из Србије, сви испитаници су навели одређеног актера као оног ко има пресудну одговорност. Поједини наводе да значајну одговорност има власт, други да је за то заслужан целокупан систем, родитељи, а неки сматрају да наведени чиниоци здружено утичу.

И1: „Па родитељи пре свега имају одговорност за то што млади одлазе из Србије, односно васпитање... онда касније школа, шира заједница али и држава. Менталитет је у Србији такав да држава треба да ти обезбеди посао.“

А мислиш да то не треба да буде тако?

И1: “Па мислим да се не треба ослањати само на то, уколико имаш предузетнички дух и мотивацију, можеш да успеш.” (мушко, 27, ЕТФ, Београд)

Захваљујући развоју ИКТ, испитивани млади програмери имају више могућности и веће погодности у односу на друге младе високообразоване у Србији. Иако у односу на остале поседују одређене привилегије (високу плату, флексибилно радно време, аутономију на послу), ипак се може приметити да су свесни економске ситуације у овој земљи.

Значајно је навести и опажање да већина њих у погледу будуће каријере, исказује и жељу за покретањем сопственог бизниса.

И1: „Желео бих да лансирам неки свој производ, да имам своју причу, где бих могао да радим *consulting*, као што сада радим али на неком вишем нивоу, на нивоу архитектуре, система предлагања још сложенијих решења и слично.” (мушко, 25, ПМФ, Београд)

И2: „Жеља ми је да радим на сопственом пројекту.” (женско, 24, ФОН, Београд)

Додатна погодна ствар за Србију је и та што планирају да сопствени бизнис покрену управо у земљи у којој живе. Они испитаници који размишљају о томе да оду да би се додатно усавршили, а уједно планирају да се врате у Србију и оснују сопствену фирму, представљају добре примере транснационалног предузетништва. Ово је у складу са проценама да је највећи број транснационалих предузећа управо у делатности ИКТ (Павлов и др, 2013: 21).

Дискусија

С обзиром на то да је интервјуисано свега осам програмера старосне доби од 22 до 29 година, ауторка рада се ограничава у погледу закључака изведених из података добијених квалитатитвном анализом. Међутим, ипак су уочене одређене предности и недостаци прикривеног одлива мозгова, као и одређене последице по Србију уколико се овај проблем

занемари. Главна предност прикривеног одлива мозгова јесте пре свега та што млади високообразовани нису физички емигрирали. Предност је и то што испитаници не планирају да се трајно преселе у иностранство, јер су, како наводе, задовољни својим послом и начином живота у Србији. Уколико би се одлучили да оду, то би било само привремено због жеље за додатним усавршавањем и стицањем искуства. Као предност се може узети и размишљање о будућој каријери, где испитаници, без обзира на то да ли имају жељу за привременим одласком или не, показују аспирацију да покрену сопствени посао управо у земљи у којој живе. Гледано из перспективе транснационалног предузетништва, треба имати у виду да програмери како одласком у развијене земље, тако и радом у иностраним фирмама усвајају нова знања и контакте на основу којих формирају своје мреже, што се такође може тумачити као предност. На овај начин отварају им се боље пословне могућности и формирају мреже, приватне и професионалне, што пружа могућност „да преко њих пренесу своје људске и друге ресурсе и на тај начин убрзају развој Србије и њено придруживање глобалним токовима“ (Павлов и др, 2013: 6). „Овај вид предузетника је успео да кроз развијене транснационалне мреже оствари пласирање робе на тржиште, рекламирање и стварање имиџа, остваривање кредибилитета и легитимитета“ (Павлов и др, 2013: 26).

С друге стране, недостатак прикривеног одлива мозгова у Србији је то што представља губитак квалитетне радне снаге за домаће тржиште. На тај начин, не само да су доприноси српском бруто домаћем производу смањени (у виду зараде радне снаге, док се ланац вредности налази ван Србије), већ запошљавање младих програмера у иностраним фирмама представља опортунитетни трошак у виду (не)запошљавања у домаћим фирмама које би могле да допринесу развоју домаћег ИКТ сектора, а тиме и развоју економије у Србији. Уједно, не треба занемарити могућност да се, услед различитих животних, али и друштвених околности, прикривени претвори у класичан одлив мозгова.

Закључак

Прикривени одлив мозгова представља виртуелну емиграцију високообразоване радне снаге која захваљујући развоју ИКТ, пре свега интернету, ради за предузећа у страном власништву док живи у својој земљи. Анализа прикривеног одлива мозгова зависи пре свега од контекста у оквиру којег се проучава, што је у случају рада, Србија. Пре успостављања било каквих мера и акција за смањење ове појаве, потребно је разумети специфичност контекста. Тренутна слика Србије не одаје утисак да ће се дигитална трансформација брже развијати у скорој будућности. Према проценама, за подршку локалним корисницима потребно је „скоро 20.000 ИТ стручњака, док их је у локалу тренутно запослено мање од 5.000“ (Матијевић, 2016). У раду је видљиво да постоје одређене промене, али динамика тих промена указује да ниједан од поменутих аспеката није наклоњен дигиталној трансформацији. Иако је познато да дигиталне технологије подстичу раст и развој, као и побољшање услуга, сматрамо да за њихов даљи развој неће бити довољно само повећати њихово усвајање. Због уочене повезаности која постоји између ране фазе развоја дигиталне трансформације и појаве прикривеног одлива мозгова у Србији, сви су изгледи да у догледно време прикривени одлив мозгова неће нестати, нити се смањити.

Парадоксално, иако је рана фаза дигиталне трансформације узрок појаве прикривеног одлива мозгова, управо би смањење прикривеног одлива мозгова могло да обезбеди даљи развој дигиталне трансформације у Србији. Први корак ка успостављању било каквих мера за сузбијање прикривеног одлива мозгова јесте пре свега разумевање ставова и мотива младих високообразованих људи у овој области. Опажања добијена истраживањем у овом раду, указују на то да дубља и шира анализа појаве прикривеног одлива мозгова може да пружи значајне смернице за проналажење и разумевање тих мотива.

Литература

Despić, J. (2015). Migracije visokoobrazovanih lica iz Srbije od 1991. godine u Kanadu i Sjedinjene Američke Države. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet.

Marjanović, D. (2015). Migracija radne snage i njen uticaj na demografsku sliku i tržište rada u Srbiji, istraživanje sprovedeno u okviru projekta „Uključivanje migracija u nacionalne razvojne strategije“.

Matijević, M. (2016). Može li domaći IT sektor do izvoza od milijardu evra do 2020? Beograd: Srpski IT osmatrač (SITO). <https://www.sito.rs/moze-li-domaci-it-sektor-do-izvoza-od-milijardu-evra-do-2020/> (последњи пут приступљено 09.09. 2021.)

Pavlov, T., Jelačić, M., Jovanović, J., Milutinović, S., Despić Predojević, J. (2013). Preporuke za javne politike: transnacionalno preduzetništvo i uloga države. Beograd: Grupa 484.

Šolaja, M., Matijević, M. (2018). ICT in Serbia – At a Glance. Novi Sad: Vojvodina ICT Cluster. Преузето са <https://vojvodinaictcluster.org/wp-content/uploads/2018/05/ICT-in-Serbia-%E2%80%93-At-a-Glance-2018.pdf>

Šolaja, M., Matijević, M. (2020). *ICT in Serbia – At a Glance*. Novi Sad: Vojvodina ICT Cluster. Преузето са <https://vojvodinaictcluster.org/ict-in-serbia-at-a-glance-2020-edition/>

Rašević, M. (2016). *Migracije i razvoj u Srbiji*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije (IOM).

Tomanović, S. & Stanojević, D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015*. Beograd: FRIEDRICH EBERT STIFTUNG & SeConS Grupa za razvojnu inicijativu. Преузето са <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12065.pdf>

Branka Matijević

Summary

Information Society Challenges: Hidden Brain Drain as The Specific Example of Labour Emigrations in Serbia

COVID-19 pandemic put the spotlight on digital technologies causing the acceleration of digital transformation of world economies and societies. New digital workforce has two main characteristics: new jobs creation and rising mobility. However, shrinking of digital workforce (due to ageing populations) and insufficient number of workers with high-level digital skills, especially in EU, makes emigration still an active process. This paper analyzes the specific form of emigration process, named hidden brain drain, which is the side effect of both increased ICT usage (digital transformation) and growing deficiency of high-level digital skilled workforce.

Hidden brain drain is considered as a virtual emigration (in the sense of brain and skill emigration) of highly educated and skilled ICT workforce that, primarily thanks to the Internet, works for foreign companies while living in the home country.

For analysis of this phenomenon we interviewed 8 young (age from 22-29) respondents, highly educated programmers that live in Serbia and work for foreign companies. Semi-structured interview has proved to be a suitable method for collecting data and understanding respondents' attitudes and motives towards emigration and work for foreign companies.

Analysis lights up some interesting reasons that stand behind hidden brain drain phenomenon in Serbia and can be used as guidelines for further research. Surprisingly, young programmers in Serbia don't have the desire to emigrate, as they are surrounded by close people and have quality conditions for work and life. On the other hand, the proportional reduction of this digital labor force for the domestic market, as a new form of emigration, could lead to significant local labour market disruptions.

KEY WORDS: hidden brain drain; brain drain; ICT; digital transformation; Serbia

ПРОСТОРНА ДИМЕНЗИЈА ЕКОНОМСКИХ НЕЈЕДНАКОСТИ У СРБИЈИ: КОМПАРАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА

Апстракт: Територијалне неједнакости у степену економског развоја представљају неоспорну чињеницу која карактерише савремена друштва. Ипак, истраживања која се баве економским неједнакостима у простору, као и њиховим последицама на услове живота и животне шансе појединаца и друштвених група представљају реткост, поготово у домаћој научној заједници. Циљ овог рада је анализа одређених просторних аспеката економских неједнакости у Србији, али и поређење Србије са земљама у региону и земљама Европске уније. Поред истраживања неједнакости у приходима, пратиће се и регионалне разлике на тржишту рада. Неједнакости ће се пратити на нивоу различитих територијалних целина (региона и области), односно НСТЈ-2 и НСТЈ-3 нивоу. Анализа ће, између осталог, бити заснована на подацима Анкете о радној снази коју у Србији спроводи Републички завод за статистику, а која се реализује према стандардизованој методологији која се примењује у свим државама чланицама Европске уније, као и подацима Еуростата.

Кључне речи: просторна димензија; регионалне неједнакости; Србија; Европска унија.

Увод

Територијалне, односно регионалне неједнакости у степену економског развоја представљају неоспорну чињеницу која карактерише савремена друштва. У том смислу, ни Србија не представља изузетак. Упркос томе, истраживања која се баве економским неједнакостима у простору, као и њиховим последицама на услове живота и животне шансе појединаца и

¹ irena.petrovic@f.bg.ac.rs

² vera.backovic@f.bg.ac.rs

друштвених група представљају реткост, поготово у домаћој научној заједници³.

Србију карактеришу не само изражене регионалне неједнакости, већ и њихов континуитет, као и постојаност односа развијених и неразвијених области; у Србији тако постоје тзв. традиционално неразвијена подручја, односно општине (претежно на југу земље) које деценијама уназад имају статус неразвијених подручја (више у Molnar, 2013б: 230).

Регионални диспаритети присутни су у многим сферама друштвено-економског живота (економској, политичкој, образовној, здравственој итд.). Овај рад ће се, пак, првенствено бавити анализом економских неједнакости према различитим просторним/територијалним целинама у Србији, али и поређењем Србије са земљама региона и земљама Европске уније (у даљем тексту ЕУ). Осим анализе обима регионалних неједнакости, у раду се указује и на узроке регионалних неравномерности.

Значај анализе регионалних неједнакости, односно укључивање мањих просторних целина, као оквира анализе унутар националних држава, указује на могући допринос превазилажењу ограничења “методолошког национализма” и бољег разумевања пораста и трансформације друштвених неједнакости у контексту савремене глобализације (Petrović i dr, 2019). Такав приступ је од нарочитог значаја за европска пост-социјалистичка друштва за која су карактеристични већи унутрашњи развојни раскораци у простору. У исто време, просторне неједнакости у овим земљама бележе бржи пораст у односу на развијеније земље ЕУ (Hadjimichalis, 2011).

Економске неједнакости могуће је пратити на основу различитих макроекономских показатеља, попут бруто домаћег производа, стопе инвестиција, стопе запослености и незапослености итд. У овом раду, поред истраживања неједнакости у дохоцима (помоћу бруто друштвеног производа по глави становника, просечне зараде), пратиће се и регионалне разлике на тржишту рада (преко стопе запослености, стопе незапослености итд.). Неједнакости ће се пратити на нивоу ужих територијалних подручја

³ Изузев радова М. Арандаренка (2006, 2007, 2021. итд.), Д. Молнара (2013 итд.), М. Петровић и др. (2019).

(региона и области), за које су подаци доступни, односно НСТЈ-2 и НСТЈ-3 нивоу.⁴

Анализа ће, између осталог, бити заснована на подацима Анкете о радној снази коју у Србији спроводи Републички завод за статистику, а која се реализује према стандардизованој методологији која се примењује у свим државама чланицама ЕУ, као и подацима Еуростата.

Појмовно-теоријски оквир

Историјски посматрано, индустријализација је узроковала неједнаки регионални развој (иако се процес није одвијао у исто време и истим темпом у европским државама). У оквиру политике државе благостања у другој половини 20. века пажња се донекле посвећивала смањењу просторних неједнакости инвестирањем у инфраструктуру - саобраћајну, комуналну, образовну, здравствену (Petrović i dr, 2019). Креирањем политике регионалног развоја међу првима су почеле да се баве управо оне земље које су се суочавале са израженим регионалним неједнакостима (попут Шведске, Италије, Француске и Уједињеног Краљевства). Нешто касније, почев од 70-их година прошлог века, важан допринос на овом пољу је произашао као резултат Регионалне политике ЕУ, која је установљена након уласка Уједињеног Краљевства у ЕУ (Molnar, 2013б: 317-318). Када је реч о социјалистичким земљама, оне су настојале да планским усмеравањем средстава уравнотеже неједнак развој региона. Између осталог, ове земље су се суочавале са економском/индустријском неразвијеношћу, наслеђеним

⁴ Номенклатура статистичких територијалних јединица (НСТЈ) (енг. Nomenclature of Units for Territorial Statistics (NUTS) садржи три нивоа: НСТЈ 1, НСТЈ 2, НСТЈ 3. Реч је о статистичким јединицама које су, у складу са стандардима ЕУ, разврстане према следећим критеријумима: 1) броју становника; 2) геополитичкој позицији; 3) природним потенцијалима; 4) постојећој територијалној организацији и 5) културно-историјском наслеђу (Уредба о НСТЈ, 2009: члан 3). НСТЈ нивои су дефинисани на основу броја становника: НСТЈ 1 3.000.000–7.000.000; НСТЈ 2 800.000–3.000.000 и НСТЈ 3 150.000–800.000. Србија је подељена на два НСТЈ1 региона, Србија-север и Србија-југ. Функционалне целине нивоа НСТЈ 1 чине територијалне јединице – региони нивоа НСТЈ 2, и то: 1. Београдски регион; 2. Регион Војводине; 3. Регион Шумадије и Западне Србије; 4. Регион Јужне и Источне Србије; 5. Регион Косова и Метохије (Уредба НСТЈ 2009, члан 7). У анализи регионалних неједнакости није обухваћен регион Косова и Метохије.

неједнаким просторним развојем, као и неједнаким развојем који је изазвала интензивна индустријализација током социјализма⁵.

Крајем 20. века неолиберална глобализација и ширење информационих технологија доносе ново преобликовање простора, подстичући деиндустријализацију градова економски најразвијенијих земаља, развој сервисне и креативне економије и концентрацију управљања и напредних сектора сервисне економије и услуга у њима (Castells, 2000; Florida, 2002; Friedmann, 1995; Sassen, 1991). У том периоду социјалистичке земље улазе у процес пост-социјалистичке трансформације, док је њихова политичка и економска трансформација и стабилизација омогућила да главни градови и велики метрополитенски центри постану место уласка капитала на територију њихових земаља (Basković, 2010; Петровић, 2009;).

Међутим, процес деиндустријализације у случајевима пост-социјалистичких градова обухватао је пропаст индустрије⁶ (Domanski, 2011; Шљукић, 2018), а не њену преоријентацију на нове секторе. Последишно, дошло је до повећавања регионалних неједнакости у овим земљама – посебно између главног града и осталих делова. Показатељи раста и развоја, попут БДП-а по глави становника, стопе запослености итд., главних градова и одређених региона постали су значајно виши од националног просека (према Petrović i dr, 2019; Petrović, 2014; Huber, 2007). Реч је о регионима који су се развијали знатно брже и вредности њихових кључних развојних индикатора приближавали су се просеку ЕУ, док су региони који нису

⁵ Управо су у Југославији током социјалистичког периода биле присутне натпросечне међурегионалне разлике у зарадама. У периоду од 1963-1983. године просечни месечни лични доходи у Словенији били су за приближно једну петину већи од југословенског просека, док су Македонија и Косово једва прелазили износ од 80% општег просека (Mrkšić, 2000: 250). Налази одређених истраживања (Осић, 2004) показују да су се регионалне разлике у Југославији током периода 1952-1988. година смањивале у случају запослености и основних средстава (основна средства по радно способном становнику), а да су се повећавале када је у питању друштвени производ по становнику (према Molnar, 20136: 294).

⁶ С једне стране, индустријски сектор, а самим тим и индустријски градови изгубили су привилегован приступ ресурсима који су имали током социјализма, док су, с друге стране, изложени међународној конкуренцији. У том процесу посебно су били погођене текстилна, тешка и војна индустрија (Domanski, 2011).

бележили такав раст остали на маргинама (Hadjimichalis, 2011). У том периоду на нивоу ЕУ уочава се раст регионалних неједнакости, како унутар држава чланица, тако и између држава. Овај тренд се нарочито појачао после 2000. године и уласка пост-социјалистичких земаља у ЕУ (Domanski, 2011; Hadjimichalis, 2011; Perrons, 2011; Tomaney et al., 2011)⁷.

На пораст регионалних неједнакости унутар пост-социјалистичких земаља утицали су наслеђен степен индустријског развоја из социјалистичког периода и специфичности социо-економске трансформације - увођење тржишне економије, приватизација, реституција, реиндустријализација и редефинисање принципа социјалне државе. Као добитници овог процеса издвојила су се метрополитенска подручја⁸, са растућим услужним сектором, развијеном инфраструктуром, висококвалификованом радном снагом и сл. Са друге стране, са највећим проблемима суочили су се моно-индустријски градови (у којима је пропала индустрија) и мањи, удаљени градови са неразвијеном саобраћајном инфраструктуром (Domanski, 2011; Petrović, 2014; Petrović i dr. 2019). Управо су се ови (моно-индустријски градови) суочили са великим порастом незапослености⁹.

Регионалне неједнакости су у великој мери обележиле и процес пост-социјалистичке трансформације у Србији. Специфичност Србије која је додатно отежала овај процес јесте период блокиране пост-социјалистичке

⁷ Управо су у пост-социјалистичким земљама забележене велике регионалне разлике на тржишту рада (опширније у Huber, 2007).

⁸ Бржи развој главног града и метрополитенског подручја у односу на мање градове и руралне области може се објаснити утицајем међународне трговине, страним директним инвестицијама и разним факторима агломерације. Наиме, у почетној фази економског реструктурирања највећи део јавних инвестиција углавном се намерно усмеравао на најефикасније пројекте, од којих је већина лоцирана у областима националног раста. С друге стране, недостатак инвестиција у мање развијене регионе, као и брзо привредно реструктурирање, које утицало на раст незапослености, допринели су повећавању регионалних диспаритета у пост-социјалистичким земљама (Arandarenko, Jovičić, 2007:301).

⁹ Примера ради, у Бугарској и Молдавији запосленост је расла искључиво у регионима главних градова, у Хрватској је забележен пораст само у четири од 21 региона, а у Пољској у три од 16 региона у Пољској (World Bank, 2005, према Arandarenko (ур.), 2006: 9-10).

трансформације током деведесетих година, уз драматичан пад друштвеног производа и индустријске производње, хиперинфлацију, пораст незапослености итд. (Lazić, Svejić, 2004). Процеси секторске и својинске трансформације који су обележили овај период нису се одразили само на пад запослености и пораст незапослености, већ су, између осталог, проузроковали и раст већ постојећих регионалних неједнакости. Традиционално неразвијеном југу Србије придружила су се некада развијена индустријска подручја (источна Србија, делови централне Србије, регионални центри рударства), постајући тако нова подручја неразвијености (Arandarenko, Nojković, 2007, 28-29).

Ипак, без обзира на дуготрајно присуство регионалних неједнакости у Србији, овом проблему се није посвећивала одговарајућа пажња. Тако је тек у 2004. години решавање проблема регионалних диспаритета на тржишту рада постао један од приоритетних циљева Националне стратегије запошљавања за период 2005-2010. године. Подстицање запошљавања у мање развијеним регионима представљао је један од приоритетних циљева наведене стратегије и за наредни период (2011-2020) (Arandarenko, Nojković, 2007: 41). Међутим, реализацију ових циљева отежавале су дугогодишње регионалне неравномерности у Србији, које су биле, као што је претходно речено, изражене и пре почетка трансформацијског периода. Регионалне диспропорције у Србији након 2000. године, мерене индексом развојне угрожености, биле су међу највећим у Европи; регионалне разлике у 2005. години, посматране на нивоу округа (НСТЈ-3 ниво) износиле су 1:7, док је однос најразвијеније и најнеразвијеније општине (НСТЈ-4 ниво) износио чак 1:15 (*Стратегија регионалног развоја РС за период од 2007. до 2012. године*, 2007: 84). Овај период је обележен и порастом јаза између београдског и новосадског метрополитенског подручја и других градова. Тада је Београдски регион привукао највећи број домаћих и страних инвестиција, док је у осталим регионима дошло до драстичног пада индустријске производње и пропасти индустријских градова (Молнар, 2013а).

Може се уочити да се овај тренд и даље наставља; према најновијим подацима (Arandarenko et al., 2021:207), расподела укупних средстава страних директних инвестиција поново указује на неравномерну расподелу: највећи део средстава додељен је Региону Војводине (34%),

затим Београда (25%), док преостала два региона бележе мање учешће (по 21%).

У наставку рада биће најпре приказани основни економски показатељи (БДП по глави становника, просечна зарада, основни индикатори тржишта рада), док ће у другом делу рада анализа бити усмерена на поређење Србије са земљама у региону и земљама ЕУ.

Регионалне неједнакости у Србији: анализа основних економских показатеља

Регионални бруто домаћи производ представља кључни статистички показатељ за мерење економских перформанси региона. Подаци из 2019. године који се односе на учешће региона у стварању БДП-а показују да Београдски регион заузима водеће место са 41,7% (Табела 1). Имајући у виду да Београдски регион обухвата скоро 4% територије на којој живи једна четвртина становника Србије, јасно је да је реч о региону са највећим БДП-ом по становнику¹⁰. Иза Београдског региона следи регион Војводине, чије учешће у укупном БДП-у износи 26,5%. Индекс нивоа БДП-а по глави становника за Регион Војводине у вредности од 99,4% показује да је овај регион готово изједначен са републичким нивоом (РЗС, 2021а: 10).

Са друге стране, учешће преостала два региона креће се испод 20% (регион Шумадије и Западне Србије учествује са 18,1%, док је учешће региона Јужне и Источне Србије свега 13,7%). У исто време, ови региони бележе исподпросечне вредности БДП-а по становнику. За Регион Шумадије и Западне Србије индекс нивоа је 65,8%, док је за Регион Јужне и Источне Србије индекс нивоа 63,8%.

¹⁰ Са 1.332.000,00 динара БДП-а по глави становника, Београдски регион има за 70,8% већи *per capita* износ у односу на републички ниво (РЗС, 2021а: 10).

Табела 1. Регионални БДП, учешће региона у стварању БДП-а РС и индексни ниво (према НУТС-2)

	БДП (мил. РСД)		Индекс	Учешће (%)		БДП по становнику (хиљ. РСД)		БДП по становнику – индекс нивоа РС=100	
	2019	2018		2019	2018	2019	2018	2019	2018
СРБИЈА	5417725	5072932	106,8	100,0	100,0	780	727	100,0	100,0
Београд. регион	2257001	2097607	107,6	41,7	41,3	1332	1241	170,8	170,8
Регион Војводи.	1436403	1314080	109,3	26,5	25,9	776	706	99,4	97,1
Шумадија и Запад. Србија	980388	941439	104,1	18,1	18,6	514	489	65,8	67,3
Јужна и Источна Србија	741290	717110	103,4	13,7	14,1	497	476	63,8	65,6

Извор: РЗС, 2021а: 10. Регионални бруто домаћи производ, Региони и области Републике Србије, 2019.

Регионалне неравномерности у Србији посебно долазе до изражаја уколико се прате разлике на ужим регионалним нивоима (областима и општинама). Подаци РЗС-а показују да учешће Београдске и Јужнобачке области заједно у укупном БДП-у прелази 50% (учешће Јужнобачке области у укупном БДП-у креће се око 11%). Потом следе Сремска (4,2%), Нишавска (3,7%), Јужнобанатска (3,6%), Шумадијска област (3,0%) итд. Са друге стране, најнеразвијеније области су Пиротска, Зајечарска и Топличка (учешће у укупном БДП-у је испод 1%) (РЗС, 2021а:15). Према подацима Еуростата, ове области су уједно и најнеразвијеније у Европи (видети табелу 1 у прилогу).

Развијеност региона можемо пратити и на основу просечних зарада. Степен развијености региона, мерен просечним зарадама (без пореза и доприноса), креће се у размери 1,5: 1, при чему су највише зараде забележене у Београдском региону, док становници Шумадије и Западне Србије имају најниже зараде. У Београдском региону 2020. године просечна зарада износила је 74311 динара или 124% републичког просека. Регион Војводине се налази нешто испод републичког просека (95%), док су преостала два региона остварила око 87% националног просека. Када се

посматра ниво општина, подаци РЗС-а показују да су у 60 општина просечне зараде биле испод 80% републичког просека (РЗС, 2021б, 60)¹¹.

Регионалне диспропорције се уочавају и када се прате основни показатељи тржишта рада¹². Готово сви показатељи за све три категорије становништва указују на повољнију позицију Београдског региона, док су најлошије перформансе забележене у региону Јужне и Источне Србије. Разлике су посебно изражене када посматрамо стопу запослености и незапослености. У Београдском региону је нешто виша општа стопа запослености и нижа стопа незапослености, осим за категорију младог становништва, где је најповољнија ситуација у Војводини. Уколико посматрамо стопу незапослености, можемо видети да регион Јужне и Источне Србије са стопом незапослености од скоро 12% (за становништво старије од 15 година) за 28% превазилази просек Србије (који износи 9%), док је у Београдском региону стопа незапослености најнижа - 7,5%, односно 17% испод републичког просека (РЗС, 2021б, 60). Ако се анализирају кретања на тржишту рада у последњој деценији, уочава се пораст запослености у свим регионима, с тим да је запосленост најбрже расла у Београдском региону, тако да се повећао јаз између овог и преостала три региона (са друге стране, разлика између ова три региона незнатно се смањила). Овај налаз могли бисмо да објаснимо концентрацијом нових радних места у мање развијеним регионима. Заправо, већина нових радних места (у периоду од 2016-2020) која су резултат страних директних инвестиција отворена је у два мање развијена региона - Шумадији и Западној Србији и Јужној и Источној Србији (по 31%), док је нешто мање учешће нових радних места забележено у Војводини (21%) и Београду (18%) (Arandarenko et. al, 2021: 208)¹³.

Могло би се, дакле, укратко закључити да постоје одређене регионалне разлике на тржишту рада у Србији. Оно што се, ипак, никако не

¹¹ Најнеразвијеније општине су Власотинце, Сврљиг и Гацин Хан, где су просечне зараде прошле године биле нешто више од 40 000 динара (РЗС, 2021б: 60).

¹² О регионалним неједнакостима на тржишту рада у Србији и карактеристикама незапослености према регионима видети још Petrović, 2013.

¹³ Директне стране инвестиције претежно су биле усмерене на индустријски сектор (о дистрибуцији ДСИ и нових радних места према делатностима детаљно у Arandarenko et. al, 2021: 207-208).

може изгубити из вида јесте то да су, на основу посматраних показатеља тржишта рада, варијације између четири региона недовољно изражене. Када се прате основни индикатори тржишта рада на ужим регионалним нивоима, односно нивоу области (НУТС-3 територијалних целина) тада међурегионалне разлике долазе до пуног изражаја (више у Molnar, 2013: 336-338).

Табела 2. Становништво према региону, статусу активности и старосним групама, 2020. године (у %)

Индикатори	Београд. регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Источне и Јужне Србије	Укупно
Становништво старо 15 и више година					
Стопа активности	55,5	52,4	55,9	51,7	54,0
Стопа запослености	51,3	48,5	50,4	45,8	49,1
Стопа незапослености	7,5	7,6	9,8	11,5	9,0
Стопа неактивности	44,5	47,6	44,1	48,3	46,0
Младо становништво (15-24)					
Стопа активности	28,2	30,2	27,7	26,9	28,3
Стопа запослености	21,4	23,3	20,0	17,9	20,8
Стопа незапослености	24,1	22,8	27,7	33,4	26,6
Стопа неактивности	71,8	69,8	72,3	73,1	71,7
Становништво радног узраста (15-64)					
Стопа активности	70,4	66,4	68,4	65,4	67,7
Стопа запослености	65,0	61,2	61,0	57,3	61,3
Стопа незапослености	7,7	7,8	10,7	12,4	9,5
Стопа неактивности	29,6	33,6	31,6	34,6	32,3

Извор: РЗС, АРС, 2021с, стр. 14

Сагледавање односа екстремних (највиших и најнижих) вредности кључних индикатора пружа потпунију слику регионалне асиметричности. Однос екстремних вредности показује да су разлике знатно боље изражене у случају БДП-а по глави становника него осталих показатеља економске развијености (просечне нето зараде и стопе незапослености, на пример). Као што можемо да видимо, БДП по глави становника у Београдском региону је готово три пута већи него у региону Јужне и Источне Србије.

Регионалне асиметричности се јасно препознају и када се прате остали показатељи; као што смо претходно могли да видимо, разлике су посебно уочљиве између Београдског региона и региона Јужне и Источне Србије.

Табела 3. Екстремне вредности индикатора регионалне асиметричности, 2020. године

Индикатори	Густина насељености km ² , 2019	БДП/ст., 2019	Просечне нето зараде	Стопа незапослености	Извоз по становнику	Демографско пражњење, 2011-2019
Екстремне вредности (највиша: најнижа)	9:1	2,7: 1	1,5: 1	1,6: 1	1,7: 1	(-7,6): (+2,2)
	Београд. регион: Регион Јужне и Источне Србије	Београд. регион: Регион Јужне и Источне Србије	Београд. регион: Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије: Београд. регион	Регион Војводине: Регион Јужне и Источне Србије	Регион Јужне и Источне Србије: Београд. регион

Извор: РЗС (2021б), *Трендови*, IV квартал 2020, стр. 62.

Србија у компаративној перспективи

У циљу потпуније анализе регионалних неједнакости у Србији, у наставку рада Србија ће бити смештена у упоредни оквир, односно биће приказани подаци за земље у региону и за земље ЕУ. У следећој табели (Табела 4) представљен је регионални БДП изражен у паритету куповне снаге (енг. *the purchasing power standard* - PPS), а региони Републике Србије се посматрају у односу на индикаторе ЕУ-28 (подаци су дати за 2018. и 2019. годину). Видимо да је Србија на нивоу од 40% просека БДП-а по становнику у ЕУ. Београдски регион се налази на нивоу од 69,3%, следи Војводина са 40,3%, док је најнеразвијенији регион Србије - Регион Јужне и Источне Србије на нивоу од само 25,9% просека БДП-а по глави становника у земљама ЕУ.

Добијени подаци говоре у прилог претходно изнетих теоријских и емпиријских запажања да се одређена градска, метрополитенска подручја (у овом случају Београдски регион) развијају брже од осталих региона, знатно превазилазећи национални просек.

Табела 4. Регионални БДП Србије vs. ЕУ 28 - ППС

	БДП (мил. РСД)		Учешће (%)		БДП по становнику (хиљ. PPS)		БДП по становнику – индекс нивоа (ЕУ28=100)	
	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018
ЕУ 28	16 491 885	15 939 469	100,0	100,0	32,0	31,0	100,0	100,0
Република Србија	90 207	85 557	0,5	0,5	13,0	12,3	40,6	39,5
Београд. регион	37 580	35 377	0,2	0,2	22,2	20,9	69,3	67,7
Регион Војводине	23 917	22 163	0,1	0,1	12,9	11,9	40,3	38,3
Шумадија и Западна Србија	16 324	15 878	0,1	0,1	8,6	8,2	26,7	26,6
Јужна и Источна Србија	12 343	12 094	0,1	0,1	8,3	8,0	25,9	25,9

Извор: РЗС, 2021а, стр. 13

Уколико посматрамо земље у региону (Табела 5), можемо видети да се једино регион Западне Словеније налази изнад просека БДП - по глави становника у ЕУ - 27. Поређењем Србије са земљама у региону, уочава се да Северна Македонија и Албанија (посебно северни део ове земље) заузимају лошији положај, док је Хрватска знатно боље позиционирана (индекс нивоа за 2019. годину за ову земљу је 65). Можемо такође видети и да Црна Гора заузима бољу позицију од Србије. Овде ја важно још једно запажање. Праћењем кретања овог показатеља у последњој деценији (2010-2019), можемо видети да су Хрватска, Словенија, али и Црна Гора у одређеној мери побољшале своју позицију, док у Србији, Македонији и Албанији нису приметне значајније промене. Ако се има у виду класификација региона Европске комисије на основу БДП-а по глави становника, према којој у мање развијене регионе спадају региони чији је БДП по становнику испод нивоа од 75% просека ЕУ (више у Molnar, 2013a: 327), видимо да готово све посматране земље (изузев Словеније) и даље задржавају позицију неразвијених подручја. Исти закључак се односи и на Београдски регион; иако овај регион у великој мери превазилази национални просек, он се и даље налази испод просека земаља ЕУ.

Табела 5. Стандард куповне снаге (ППС)

Области	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ЕУ – 27	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Хрватска	60	60	61	61	60	60	61	63	64	65
Јадранска Хрватска	58	58	58	58	58	58	60	62	63	64
Континентална Хрватска	61	62	62	62	60	61	62	63	65	66
Словенија	85	84	83	83	83	83	84	86	87	89
Источна Словенија	69	69	69	69	69	69	69	71	72	73
Западна Словенија	102	101	100	99	99	99	100	102	105	106
Црна Гора	41	42	40	41	41	43	45	46	48	50
Северна Македонија	35	34	34	35	36	36	37	37	38	:
Албанија	29	30	30	29	30	31	30	30	30	:
Север	24	24	24	24	24	25	25	24	25	:
Центар	38	36	36	35	36	37	35	36	37	:
Југ	25	28	29	28	30	28	27	27	27	:
Србија	:	:	40	41	40	39	39	39	40	41
Србија - север	:	:	54	55	52	52	52	51	53	54
Београдски регион	:	:	69	70	65	66	66	66	68	70
Регион Војводине	:	:	41	41	41	39	39	39	39	41
Србија – југ	:	:	26	27	27	26	26	26	26	26
Регион Шумадије и	:	:	27	27	28	28	27	27	27	27
Западне Србије	:	:	25	26	25	24	24	25	26	26
Регион Јужне и Источне Србије	:	:	25	26	25	24	24	25	26	26

Извор: Еуростат. Gross domestic product (GDP) at current market prices by NUTS 2 regions. Purchasing power standard (PPS, EU27 from 2020), per inhabitant in percentage of the EU27 (from 2020) average <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> приступљено 6. августа 2021.

Табела 6. Стопа запослености и незапослености (у %)¹⁴

Области	Стопа запослености		Стопа незапослености	
	2019	2020	2019	2020
ЕУ – 27	68,4	67,6	6,7	7,1
ЕУ – 28	69,2	:	6,3	:
Хрватска	62,1	62,0	6,6	7,5
Јадранска Хрватска	60,4	60,2	6,4	7,5
Континентална Хрватска	62,9	62,9	6,7	7,5
Словенија	71,8	70,9	4,5	5,0
Источна Словенија	70,4	69,7	4,9	5,5
Западна Словенија	73,5	72,1	4,0	4,4
Црна Гора	56,0	:	15,2	17,9
Северна Македонија	54,7	54,7	17,3	16,4
Србија	60,7	61,3	10,5	9,1
Србија - север	62,7	63,0	8,7	7,6
Београдски регион	64,9	65,0	8,3	7,5
Регион Војводине	60,7	61,2	9,1	7,6
Србија – југ	58,6	59,4	12,4	10,7
Регион Шумадије и Западне Србије	59,9	61,1	11,8	10,0
Регион Јужне и Источне Србије	56,9	57,3	13,3	11,7

Извор: Еуростат. Employment rates by sex, age and NUTS 2 regions (%) https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfst_r_lfe2empt/default/table?lang=en и Unemployment rates by sex, age, educational attainment level and NUTS 2 regions (%) https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFST_R_LFU3RT_custom_1200689/default/table?lang=en приступљено 6. августа 2021. године.

За крај, када се основни индикатори тржишта рада у Србији упореде са индикаторима држава чланица ЕУ-28 у 2019. години, уочава се неповољна ситуација. Општа стопа запослености у Србији је нижа за скоро 9 процентних поена (пп), док је разлика у стопи незапослености нешто мања (4 пп). Приликом анализе ових података свакако треба имати на уму квалитет запослености у Србији, односно значајно учешће прекарне

¹⁴ Подаци о запослености се односе на становништво старости од 15-64, а подаци о незапослености на становништво старости од 15-74.

запослености¹⁵. Анализа карактеристика тржишта рада у земљама региона поново показује најповољнију позицију Словеније; оба региона ове земље имају нижу стопу незапослености од просека земаља ЕУ, док се Хрватска налази на нивоу просека земаља ЕУ. Са друге стране, у Црној Гори и Македонији стопа незапослености прелази 15%, чиме се ове две земље смештају на само зачеље у Европи¹⁶.

Закључак

Имајући у виду да неуједначен економски раст доприноси продубљивању већ постојећих територијалних неједнакости, те да присуство регионалних диспаритета може имати негативне последице на укупан друштвено-економски развој једне земље (између осталог, изражене у виду економских миграција), проучавање размера и карактеристика регионалних неједнакости чини се неопходним.

Иако се анализа у овом раду претежно односила на испитивање међурегионалних разлика на нивоу НСТЈ-2, овде је потребно указати и на изражену регионалну поларизацију на првом, НСТЈ- 1 нивоу, односно између северног и јужног дела земље, чему је посебно допринела разлика између најразвијенијих урбаних агломерација, Београда и Новог Сада, и остатка земље. Исто тако, диспаритети су се могли уочити и унутар региона (тј. на НСТЈ-3 нивоу), између развијених и неразвијених подручја, али и општина. Унутарегионални диспаритети посебно су присутни у неразвијеним регионима. Ако пратимо БДП по глави становника у Јужној и Источној Србији, показује се да је однос најразвијеније (Борске) и најнеразвијеније (Јабланичке) области 2,6:1, док су разлике у преосталим регионима знатно мање и крећу се у распону од 1,65:1 за области у региону Војводине до 1,74:1 за области које припадају региону Западне Србије и Шумадије¹⁷.

¹⁵ Налази Анкете о радној снази у Србији од 2014. године региструју пораст броја запослених на одређено време, који припадају прекарним облицима рада, уз истовремени пад удела запослених радника на неодређено време (према Marković, 2019: 127).

¹⁶ Нису доступни подаци о индикаторима тржишта рада за Албанију.

¹⁷ БДП за све области видети у РЗС, 2021а:14.

Управо „разноликост“ регионалних неравномерности у Србији указује на важност истраживања регионалних неједнакости на различитим просторним целинама. Ово се посебно уочава на примеру проучавања економских неједнакости на ужим просторним подручјима (као што су области, али и општине). Анализом великих и развојно хетерогених просторних целина, као што су НУТС- 2 региони, или пак анализом националног нивоа, уочене разлике на најужим просторним оквирима остале би замагљене.

Литература

Arandarenko, M. (ur.). (2006). *Mapa tržišta rada Srbije – ocena regionalnih razika i kvaliteta*. Beograd: CEVES.

Arandarenko, M., A. Nojković (2007). *Pregled tržišta rada u Srbiji*. CDRSEE; NSHC.

Arandarenko, M., M. Jovičić (2007). Regional Labour Market Differences in Serbia: Assessment and Policy Recommendations. *The European Journal of Comparative Economics, special issue on European regions*, 2, pp: 299-317.

Arandarenko, M., Aleksić, D., Lončar, D. (2021). Expansion of direct investment and resilience of Serbian labour market: A regional and sectoral perspective. *Ekonomika Preduzeća* 69(3-4), pp: 203-216.

Backović, V. (2010). *Socioprostorni razvoj Novog Beograda*. Beograd: ISI FF.

Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*, Zagreb: Golden marketing.

Domanski, B. (2011). Post-socialism and transition, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (eds) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 172–181.

Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class – And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York: Basic Books.

Friedmann, J. (1995). The world city hypothesis, in: P. Knox and P. Taylor (eds.) *World Cities in a World-System*, Cambridge: Cambridge University Press, pp: 317- 332.

Hadjimichalis, C. (2011). Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies*, 18, pp: 254–274.

Huber, P. (2007). Regional Labour Market Developments in Transition: A Survey of the Empirical Literature. *The European Journal of Comparative Economics*, special issue on European regions, 2, pp: 263–299.

Lazić, M., Cvejić, S. (2004). Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije, u: A. Milić (prir.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.

Marković, A. (2019). Prekarnost radnih uslova u Srbiji, u: Lazić, M. i S. Cvejić (ur.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF.

Molnar, D. (2013a). *Činjenice o regionalnim razlikama u Srbiji*, Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN), Ekonomski fakultet UB.

Molnar, D. (2013b). *Regionalne nejednakosti i privredni rast: primer Srbije*. Doktorska disertacija. Ekonomski fakultet UB.

Mrkšić, D. (2000). Restrifikacija i promene materijalnog standarda, u: M. Lazić (ur.), *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić.

Perrones, D. (2011). Regional disparities and equalities, Towards a capabilities perspective? In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur.) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 59–73.

Petrović, I. (2013). Regionalne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji: karakteristike nezaposlenosti prema regionima, u: Lazić, M. i S. Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF.

Petrović, M. (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, Beograd: ISI FF.

Petrović, M. (2014). *Društvo i gradovi – između lokalnog i globalnog*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF.

Petrović, M., Backović, V., Petrović, I. (2019), Prostorna dimenzija klasno-slojnih razlika u Srbiji: analiza materijalnog položaja i potrošnje u: Lazić, M. i S.

Cvejić (ur.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i ISI FF.

Sassen, S. (1991). *The Global City*: New York, London, Tokyo: Princeton University Press

Tomaney, J. Pike A., A. Rodríguez-Pose (2011). Local and regional development: Reflections and futures. In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur.) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 59–73.

Републички завод за статистику (РЗС) (2021а). Регионални бруто домаћи производ, Региони и области Републике Србије, 2019. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G202110115.pdf>

Републички завод за статистику (РЗС) (2021б). *Трендови*, IV квартал, 2020. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20218001.pdf>

Републички завод за статистику (РЗС) (2021с). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2020*. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2021/Pdf/G20215671.pdf>.

Стратегија регионалног развоја РС за период од 2007. до 2012. године, <https://www.srbija.gov.rs/dokument/45678/strategije-programi-planovi.php>

Уредба о номенклатури статистичких територијалних јединица, 2009. „Сл. гласник РС“, бр. 109/2009 и 46/2010.

Шљукић, М. (2018). *Фабрика. Индустија у пост-социјалистичкој Србији*, Ново Милешево: Банатски културни центар.

Irena Petrović, Vera Backović

Spatial dimension of economic inequalities in Serbia: a comparative perspective

Summary

Regional disparities in the levels of economic development are indisputable in contemporary societies. Nevertheless, surveys dealing with spatial economic inequalities, as well as its consequences on living conditions and life chances of individuals and social groups, is a rarity, especially in Serbia. The aim of this paper is to analyze certain spatial aspects of economic inequalities in Serbia, but also to compare Serbia with countries in the region and EU countries. In addition to the analysis of income inequalities, regional disparities in the labor market will also be considered. Inequalities will be viewed at the level of different territorial units (regions and areas), ie. statistical territorial units NUTS-2 and NUTS-3. The analysis of inequalities in Serbia will be based on the Labour Force Survey (LFS) conducted by the Statistical Office of the Republic of Serbia. Conducting the survey is based on a standardized methodology for all Member States of the European Union. Regional inequalities in the European Union will be analyzed on the basis of Eurostat data.

Key words: spatial dimension; regional disparities; Serbia; European Union.

Прилог:

Табела 1. Бруто домаћи производ у текућим (тржишним) ценама према НУТС - 3 нивоу (најнеразвијеније области)

Земља	Области	У милионима евра
Србија	Пиротска област	463.8
Грчка	Fokida	463.65
Албанија	Berat	458.26
Хрватска	Ličko-senjska županija	442.73
Турска	Bayburt	406.05
Албанија	Dibër	404.76
Шпанија	La Gomera	403.11
Албанија	Lezhë	398.41
Бугарска	Silistra	395.18
Србија	Зајечарска област	372.53
Бугарска	Vidin	348.24
Грчка	Lefkada	303.74
Србија	Топличка област	303.51
Албанија	Gjirokastër	275.66
Албанија	Kukës	218.35
Албанија	El Hierro	191.72
Грчка	Evrytania	189.33

Извор: Еуростат

ПРОМЕНЕ У КОРИШЋЕЊУ ЈАВНИХ И ПРИВАТНИХ ПРОСТОРА У БЕОГРАДУ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ COVID-19

Апстракт: Рад се заснива на анализи података прикупљених онлајн анкетом у периоду јануар-фебруар 2021. године. Циљна група су запослени наставници и сарадници на Универзитету у Београду. Анкета обухвата промене у сфери радног простора, начина кретања кроз град, суседских односа и коришћења полујавних простора у непосредном окружењу стана, посеђивања јавних простора – трговачких, услужних, културних садржаја и сл. Осим праћења промена пракси, анализирају се и неке процене и ставови испитаника у односу на промене у организацији свакодневног живота условљене пандемијом, као и њихова спремност да неке стечене навике током пандемије прихвате и након њеног завршетка. Све то отвара питање да ли ће и на који начин пандемија условити и промене у просторном планирању/развоју Београда.

Кључне речи: Covid-19, рад, суседство, мобилност, град.

Увод

У контексту дужине трајања и обима промена са којима се суочавамо током пандемије Covid-19 све је мање прихватљива претпоставка да је пандемија само случајна аберација и да ће свет брзо вратити „у нормалу“, што собом повлачи и неопходност да се преиспитају наше идеје о друштву јер и из начина на који је устројено савремено друштво исходе и узроци пандемије и одговори на изазове које она собом доноси (Horowitz, 2021). Отуда се друштвене науке налазе пред задатком да критички процене „друштво какво смо познавали пре пандемије“ и пандемију сагледају као

¹ mipetrov@f.bg.ac.rs

„утопијску ситуацију“, то јесте, да се дезинтеграција социјалне структуре свакодневног живота и његове рутине разуме и као процес реконфигурације друштва, који ослобађа нову креативну енергију (Weir, 2021). Иако је посебан нагласак на оснаживању и култивисању социјалне инфраструктуре, важно је имати на уму и да се током пандемије многе нове и креативне праксе одвијају у већ постојећим мрежама и просторима који повезују људе сличних социоекономских карактеристика и интереса, чиме се одржавају постојеће или настају нове друштвене неједнакости (Lorenz, Dittmer, 2021).

Како је, током 2020. године, преко 90% случајева заразе вирусом корона у свету регистровано у урбаним насељима, и више од 1.500 градова погођено овом пандемијом (Acuto *et al.*, 2020), праћење изазова са којима се суочавају градови као социопросторни ентитети постаје значајна претпоставка ефикасног планирања и управљања градовима у правцу подизања њихове резилијентности на изненадне догађаје у складу са принципима одрживог града² (Eltarabily, Elghezanwy, 2020; Kareem, 2021). Овај текст следи претпоставку да је пандемијска криза „присилни експеримент“ који условљава промене свакодневних рутина у коришћењу (приватних, полуприватних, јавних) градских простора, односно да може имати дугорочне ефекте по урбани стил живота а посредно и на промене основних градских функција/садржаја па и просторних модела градова-компактни наспрам децентрализованог (Florida, Rodríguez-Pose, Storper, 2020; Sharifi, Khavarian-Garmsir, 2020). У првом делу рада износи се аналитички оквир истраживања спроведеног у Београду са циљем да се мапирају неке од промена урбаног начина живота током пандемије међу припадницима више-средње класе на примеру ставова и пракси наставника-сарадника на државним универзитетима, следи представљање и анализа резултата, док се у закључном делу резултати истраживања

² Појам одрживи град односи се на дугорочно унапређење квалитета живота и уравнотежено функционисање градског система у све три кључне димензије: еколошкој, социјалној и економској. Управо зато што се развој често своди на константан економски раст, посебно се инстира на томе да одрживи урбани развој треба дугорочно да унапређује социјално и еколошко здравље градова (Wheeler, 2003), а да резилијентност градова не може да се сведе на техничко питање развоја урбане инфраструктуре (Kaika, 2017).

дискутују из перспективе доминатних тенденција у управљању Београдом, пре и током пандемије.

Аналитички оквир

Како су за истраживање издвојене три области просторних пракси које су значајне за обликовање урбане свакодневице и урбаних стилова живота током пандемије: становање (повезано и са радном функцијом), урбана мобилност и коришћење трећих простора, у овом делу текста дефинишу се основни концепти и релевантни налази истраживања градова за време пандемије Covid-19.

Урбани стил живота се концептуално ослања на општу одредницу стила живота као „релативно кохерентног скупа материјалних и симболичких пракси у свакодневном животу, образаца понашања у потрошњи, употребу ресурса, међуљудску интеракцију и самоизражавање који се кристалишу у диференцијалне конфигурације културног идентитета појединаца, породице и групе“ (Спасић, 2007: 593). Таква одредница указује да урбани стил живота можемо посматрати као релативно трајан образац свакодневице који се обликује у складу са расположивим стамбеним-урбаним ресурсима и који обухвата различите праксе везане за сферу организације домаћинства, рада, потрошње, слободног времена итд, које се реализују кроз приватне и (полу)јавне просторе у граду. Важно је напоменути и да се, поред актуалних пракси, стил живота односи и на планирање будућих активности и намеравање промене понашања (Tomić Koludrović, Leburic, 2002). Следећи Бурдијеов приступ, истраживање се ослања и на став да је животни стил израз класне позиције, те да се разлике у животним стиливима препознају по количини и саставу различитих типова капитала (економски, културни, социјални, симболички) (Bourdieu, 1996). При томе, за класе које располажу вишим економским и културним капиталом (доминантна класа), карактеристична је могућност избора којима се дистанцирају од нужности (доминатна фракција више класа) односно усмеравају на стилизацији и естетизацији живота (доминирана фракција више класе) (Bourdieu, 1996; Спасић, 2006: 142). За истраживања пракси из перспективе урбаних стилова живота важно је нагласити и Бурдијево запажање да се друштвена реалност спонтаном симболизацијом преводи у физички простор, што даје посебан допринос ефекту натурализације друштвених разлика. У том смислу,

истраживачи урбаних стилова живота указују да се бурдијеовска поља разликују с обзиром на ниво артикулисаности просторно ситуираних пракси, те да су потрошачке праксе везане за просторно специфичне ресурсе значајније индикације социјалне дистинкције него оне које то нису, то јест да се културна и социјална дистинкција виших слојева и даље ослања на ауру јединствених простора или догађања у специфичним просторима (позоришта, концерти, посебно премијерна извођења или гостовања врхунских извођача) (Savage *et al.*, 2005: 11).

Свакодневне праксе везане за област становања под значајним су притиском током пандемије, пре свега, имајући у виду редоместификацију активности које се уобичајено препуштају другим институцијама (школе, вртићи и сл.) или одвијају у другим просторима (пословни простор, позоришта, биоскопи, шопинг центри, теретане и сл.). Све то може утицати на промену критеријума процене стамбеног простора, не само унутрашњег већ и оног који је битан за боравак и дружење напољу (терасе, баште, зелене површине), односно читавог суседства (Kajdanek, 2020). Истраживања ове теме током пандемије су показала да рад од куће, међу припадницима виших/средњих слојева може подићи атрактивност субурбаних локација, посебно у светлу сазнања да би значајан део ове популације бар делимично наставио са праксом рада од куће (Batty, 2020). Наратив о тенденцији трајног напуштања градова међу припадницима више/средње класе (нова сервисна класа – стручњаци – бели оковратници) забележен је у градовима Северне Америке и Европе, док је, зависно од контекста, у неким европским градовима, посебно пост-социјалистичким, израженија тенденција привременог напуштања градова од стране више/средње класе, ради боравака у викендицама (Kajdanek, 2020). С друге стране, потреба да се избегне јавни транспорт може подстицати намеру припадника ових социјалних слојева да живе ближе центру града (Florida, Rodríguez-Pose, Storper, 2020). Уочене праксе и/или намере припадника виших/средњих слојева указују да пандемија подстиче репродуковање подељене социопросторне реалности савремених градова и упућује на релевантност концепта „приватни ескапизам“, односно праксу виших/средњих слојева да просторном мобилношћу превазилазе ограничења непосредног окружења (Curran, 2013) и дистинктивним резиденцијалним праксама конвертују стамбене ресурсе у симболички капитал. Управо такве праксе су типичне за

субурбани и центрификацијски резиденцијални модел виших/средњих слојева (Петровић М., 2009).³

Наведени истраживачки увиди покренули су преиспитивање идеје компактног града⁴ чија одрживост зависи од успешног спровођења епидемиолошких мера у условима високе концентрације становништва и захтева адекватне зелене површине и отворене просторе на нивоу града односно суседства, као и диверзификацију транспортних опција и редизајнирање градских улица у складу са повећаном употребом бицикла или пешачења (Kareem, 2021). У области урбане мобилности посебно се афирмише концепт одрживе мобилности (Sharifi, Khavarian-Garmsir, 2020), који се у ужем смислу односи на коришћење немоторизованих облика транспорта са циљем смањивања карбонског отиска (Banister, 2008), а у ширем смислу на систем транспорта који је усклађен са принципима економске рационалности, еколошке стабилности и социјалне једнакости (Петровић Ј., 2021). Истраживања рађена током пандемије указују да и поред тога што људи бирају да више ходају и возе се бициклом долази до угрожавања одрживог система урбане мобилности јер се као последица страха од ширења инфекције бележи пад коришћења јавног превоза и пораст ослањања на индивидуални превоз – приватни аутомобил (Aloi et al., 2020, Biswas, 2020; Page 2021). Такви истраживачки налази покрећу питање да ли искуство пандемије може да подстакне становнике градова да озбиљније размисле о алтернативним опцијама урбане мобилности,

³ Субурбанизација је првобитно била повезана са резиденцијалним преференцијама средњих и виших слојева, односно са њиховим „бегом из града“ у потрази за еколошки погоднијим локацијама и пространијим стамбеним простором, у фази зреле индустријализације градова развијеног света, средином 20. века. Са деиндустријализацијом градова, резиденцијалне преференције виших и средњих слојева поново се окрећу централним градским подручјима, на којима се некадашњи индустријски објекти и са њима повезани садржаји конвертују у луксузно становање, пословни простор, објекте културе или других забавних и услужних садржаја, постепено потискујући ниже слојеве из центра града (Петровић М., 2009: 119-135).

⁴ Идеја компактног града доминира урбанистичком праксом развијеног света последњих деценија 20. века, а подстакнута је процесима деиндустријализације и урбане ревитализације централних градских подручја те све већим проблемима еколошке и економске одрживости због претеране субурбанизације (велике дистанце дневних миграција и ослањање на приватни превоз, превелике инвестиције у комуналну инфраструктуру и сл.) (Batty, 2020).

посебно припаднике више/средње класе за које се претпоставља да имају потребне материјалне могућности и да су носиоци постматеријалистичких вредности, односно промотери еколошки осетљивих урбаних стилова живота (El Zowalaty et al. 2020, Bhattacharya & Stern, 2020)?

Када је реч о трећим просторима као просторима аутентичне атмосфере која превазилази дихотомију приватних наспрам јавних простора (Low & Smart, 2020), током пандемије је утврђен значајан пад посећивања барова, ресторана, тржних центара, позоришта, музеја и осталих простора који спадају у ову категорију. Такви налази покрећу два релевантна питања. Прво, да ли, и поред широко доступне алтернативе односима лицем у лице, виртуелна повезивања и дружења као и укључивања у друштвена и културна догађања, могу да замене урбане вибрације непосредног присуства/искуства у трећим просторима у граду (Low, Smart, 2020)? Друго, коме ће неки градски простори/садржаји бити доступни уколико ризик од пандемије доведе до пораста трошкова посећивања трећих простора због виших хигијенских и безбедносних стандарда те смањења капацитета у броју посетилаца/корисника, (Florida & Rodríguez-Pose, Storper, 2020), Другим речима, да ли се тиме, следом Бурдијевих идеја, на градску сцену враћа односно појачава класно-слојна дистинктивности просторних пракси зависно од тога да ли се (на пример, куповина или праћење културних садржаја) реализују у реалном или виртуалном простору?

Контекст, метод и циљеви истраживања

Истраживање је реализовано на основу онлајн анкете (Гугл упитник) са наставницима-сарадницима Универзитета у Београду и Универзитета уметности у Београду.⁵ Анкета је спроведена у периоду од 1. фебруара до 4. марта 2021. године, током којег су пристигла 223 попуњена упитника.⁶

⁵ Истраживање „Промене у начину живота условљене пандемијом: и праксе запослених на Универзитету у Београду и Универзитету уметности у Београду“ реализовано је у склопу пројекта Филозофског факултета Универзитета у Београду *Изазови у сфери рада, породице, начина живота у контексту епидемије COVID-19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости*.

⁶ Структура анкетираних је уравнотежена у погледу пола, старости и научних области. Полна структура: мушки: 40,4%; женски: 59,6%. Старосна структура – преко 60 година: 7,6%; 51–60 година: 28,7%; 41–50 година: 29,1%; 31–40 година: 28,3%; 30 година и

Пандемијско искуство испитаника, до тренутка окончања анкете, обухвата период ванредног стања, од 15. марта до 7. маја 2020. године, током којег су на снази биле мере значајног ограничења кретања и потпуног затварања низа градских садржаја и функција, и потоњи период сукцесивног попуштања/заоштравања мера са падом/порастом броја новозаражених особа. Током ванредног стања обустављен је рад предшколских, школских и високошколских установа, уведена је настава на даљину – онлајн настава, а на универзитетима је на тај начин и приведена крају настава током школске 2019/2020 године. Нова школска година почела је комбинованим методом наставе, али је настава на универзитетима убрзо готово потпуно пребачена на даљину/онлајн. Јавни превоз, након значајне редукције у време ванредног стања, од почетка маја 2020. године функционише у пуном обиму, уз поштовање прописаних епидемиолошких мера. Током ванредног стања били су затворени тржни центри, угоститељски објекти, бископи, позоришта. Након његовог укидања са радом почињу тржни центри и угоститељски објекти, уз осцилације у ограничавању радног времена, док су биоскопи и позоришта почели да раде од краја августа 2020. године под посебним епидемиолошким мерама. Још од увођења ванредног стања, готово сва позоришта су почела да емитују представе, а музеји и галерије да нуде своје садржаје у виртуелном простору, док је понуда онлајн куповине и доставе значајно напредовала.

Основни циљ истраживања био је да се идентификују релевантне просторне праксе припадника виших слојева током пандемије, као и њихова спремност да неке, пандемијом условљене модификације у понашању повезане са стамбеним/урбаним просторима прихвате и након њеног завршетка, те да се на основу добијених налаза покуша одговорити на питања истакнута на основу претходних истраживачких увида у ову тему: да ли се и на који начин испољава просторни ескапизам у домену становања, да ли постоји основа за развој алтернативних облика урбане мобилности, те да ли посећивање трећих простора (п)остаје класно/слојно дистинктивна пракса под утицајем пандемије Covid-19. Имајући у виду аналитички и контекстуални оквир истраживања, наставници и сарадници државних

млађи: 6,3%. Научне области – природне науке: 22,9%; техничко-технолошке науке: 22,4%; (био)медицинске науке: 16,1%; друштвене науке: 20,2%; област уметности: 18,4%.

универзитета у Београду одабрани су као прикладан узорак за истраживање због значајног трансфера рада у приватни простор преласком на онлајн наставу, због високе информатичке писмености и дигиталне културе те поседовања високог културног капитала односно припадања вишој класи у Бурдијеовом смислу и претпостављено високе фреквентности коришћења различитих градских садржаја у полујавним и јавним просторима.⁷ Овоме у прилог говоре подаци истраживања Завода за проучавање културног развитка, спроведеног 2019. године, које је потврдило да је одлазак у кафане, кафиће, ресторане високо заступљена активност у општој популацији Србије, док је посећивање позоришта, музеја, галерија и концерата класичне музике у већој мери специфично за становништво са вишим образовањем (Мрђа, Миланков, 2020).

Анализа резултата истраживања

Као што је већ напоменуто, за истраживање су издвојене три области просторних пракси које су значајне за обликовање урбане свакодневице и урбаних стилова живота током пандемије: становање, урбана мобилност и коришћење трећих простора, те се и резултати излажу по наведеним областима.

Становање и суседство

Огромна већина испитаника/испитаница (83%) током пандемије је стекла искуство потпуног или делимичног рада од куће. Налази истраживања потврђују да пренос радне функције (онлајн настава, конференције) у приватни простор стана условљава осећај напетости код испитаника, због ограничења самог стамбеног простора односно активности других чланова породице/домаћинства који се у њему одвијају, те не чуди налаз да већина (66,9%) нема намеру да повећа обим посла који обавља онлајн од куће и након пандемије.⁸

⁷ Тако хомоген узорак свакако онемогућава анализу међу класних и унутар класно-слојних разлика.

⁸ Иако у просеку испитаници располажу са 26,2 m² стамбеног простора по члану домаћинства, готово половина (49,5%) има 15–25 m² по члану домаћинства, а 12,9% и мање од 15 m², док 39,8% испитаника живи у условима настањености са више од једном особом по соби. Грађење станова мање површине и собности тековина је социјалистичке

Табела 1. Рад од куће: услови, ефекти

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству?	1	2	3	4
Задовољан/а сам простором који имам за рад од куће.	11,2	34,5	30,5	23,8
Напет/а сам због активности других чланова домаћинства током извођења онлајн наставе, састанака, видео-конференција и сл.	37,7	29,6	21,5	11,2
Активности других чланова домаћинства морају да се мењају када имам онлајн наставу, састанке, видео-конференције и сл.	30,0	28,3	21,5	20,2

Легенда: 1. Уопште не одговара; 2. Одговара у малој мери; 3. Одговара у великој мери; 4. Одговара у потпуности

С друге стране, уочава се одсуство размишљања о промени стана односно локације становања у Београду, под утицајем искуства пандемије. То није опција за 79,4% испитаника, премда је нешто заступљенија међу онима који станују на периферним деловима града,⁹ због значајне разлике у квалитету живота између периферних и централних локација. Поред тога, велике разлике у квалитету живота не само између Београда и непосредног окружења већ и других градова у Србији, свакако доприносе одсуству

стамбене политике која је ограничавала максимум стамбеног простора најпре на 15 m², потом на 20 m², а затим на 25 m² по члану домаћинства у дистрибуцији станова, чиме је утицала и на стандарде градње, док је у пост-социјалистичком периоду тржиште доминантан механизам који одређује те параметре у односу цене стана и расположивог дохотка домаћинства (Petrović, 2013). Сви оцењивани ставови о условима рада од куће показују статистичку повезаност са стандардом становања – што је он нижи и оцене су лошије - повезаност расположиве стамбене површине и оцене ставова у табели 3 – првог: Cramer's V = .348, sig = .000; другог става: Cramer's V = .338, sig = .000; трећег става: Cramer's V = .309, sig = .000.

⁹ Највећи број испитаника и станује у центру града (30,8%), на Новом Београду и Земуну (27,6%), као и у првом прстену око центра (26,2%), док 10,7% живи на периферним локацијама у оквиру континуираног градског ткива, а само 4,7% ван њега. Статистичка веза која показује да је намера да се мења локација нешто чешћа међу испитаницима који станују на београдској периферији није јака али јесте индикативна (Cramer's V = .185, sig = .005).

размишљања о исељавању из Београда (што није опција за 83,9% испитаника).

Међутим, за време ванредног стања и потпуног затварања, више од трећине испитаника (38,1%) боравило је ван Београда, највише у викендици или породичној кући у Србији (24,2%), док је током лета 2020. године ван Београда боравило 66,8% испитаника, и то највише у викендици или породичној кући у Србији (39,9%), односно ван Србије (4,9%). То указује да су значајни стамбени ресурси ван Београда великом броју испитаника омогућили реализацију стратегије приватног ескапизма током пандемије.¹⁰ Према налазима нашег истраживања, знатно је више испитаника напустило Београд у првом таласу пандемије (и ванредног стања) него у истраживању спроведеном на узорку који је обухватио целу популацију Србије (Божиловић, Петковић, 2020), 38,1% према 7,8%, што показује да живот у Београду као великом граду намеће током пандемије далеко више изазова него у другим градовима у Србији, посебно ако се има у виду значај зелених и отворених површина током пандемије, што потврђују и налази овог истраживања. Наиме, окренутост дому и природи је факторском анализом издвојен као први од три фактора значајна за објашњење варијансе у начину провођења слободног времена током пандемије (Бацковић, Токовић, 2021).¹¹ Осим тога, већина испитаника (69,9%) изражава намеру да и након пандемије проводи више времена у природи.

У контексту наведених налаза, на значају добија суседство, у смислу услова које пружа (терасе, баште, зелене површине, паркови, игралишта) за боравак и дружење напољу и као арена практичне размене добара и информација, на шта указује и налаз да су суседи (поред лекара и пријатеља) издвојени као актери у које грађани Србије имају највише поверења током

¹⁰ Преко 54,6% испитаника има кућу или викендицу, пре свега у неком другом месту у Србији (39,3%) или на мору (9,3%), односно и у Србији и на мору (6,0%). Поседовање куће-викендице ван Београда статистички је значајно повезано са могућностима одласка из Београда у време карантина (Cramer's V = .252, $p < .000$), односно у пандемијом отежаним условима одласка на летовање (Cramer's V = .311, sig = .000).

¹¹ Факторском анализом екстрахована су три фактора чије су карактеристичне вредности веће од 1 (3,237; 1,466; 1,265) који заједно објашњавају 49,7% варијансе у начину провођења слободног времена током пандемије, други фактор је праћење онлајн културних садржаја, а трећи коришћење друштвених мрежа (Бацковић, Токовић, 2021).

пандемије covidа 19 (Ristić, Pajvančić Cizelj, Čikić 2020). Међутим, искуство универзитетских наставника/сарадника осликава доминацију повлачења суседа у приватне просторе (табела 2).

Табела 2. Промена суседских односа током пандемије

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству?	1	2	3	4
У мом суседству/згради суседи су почели да се окупљају у/на ходницима, двориштима, терасама.	74,0	15,2	7,6	3,1
У мом суседству/згради суседи су се повукли у своје станове/куће.	19,7	27,4	25,6	27,4

Легенда: 1. Уопште не одговара; 2. Одговара у малој мери; 3. Одговара у великој мери; 4. Одговара у потпуности

С једне стране, то потврђује да суседство као социјална арена у савременом друштву не супротставља социјалну кохезивност и повлачење у приватност (Tonkiss, 2005). С друге стране, указује и на неискоришћени подржавајући потенцијал суседства током пандемије јер су заједнички простори (терасе, терени, зелене површине) адекватни за боравак и социјалне контакте у епидемиолошким условима¹² објективна претпоставка да се забележени пораст опште солидарности за време пандемије у Србији (Павловић & Петровић, 2020) искаже и на нивоу суседства у великом граду.

Урбана мобилност

У периоду пост-социјалистичке трансформације у Београду је забележен велики пораст броја приватних аутомобила без развоја адекватне саобраћајне инфраструктуре у домену јавног превоза (метро) или алтернативних видова превоза (бициклистичке и пешачке стазе), чиме се град удаљава од концепта одрживе урбане мобилности, а према добијеним налазима чини се да се стање у структурном смислу погоршава током пандемије, и поред смањења обима мобилности у граду. Наиме,

¹² Огромна већина испитаника живи у колективном типу становања (90,6%), а статистички значајна повезаност утврђена је између постојања заједничке терасе или дворишта и мањег повлачења суседа у приватне просторе (Cramer's V = .261, sig = .023).

практике урбане мобилности испитаника везане за одлазак на посао током пандемије у односу на оне пре пандемије показују да је, осим умањене потребе за коришћењем било ког облика транспорта, дошло и до промене у структури коришћеног превоза: највише је порасла употреба приватних аутомобила (са 43% на 55% испитаника); потом таксија (са 0,4% на 4,5%), а знатно мање бицикла (са 1,8% на 2,2%) или пешачења (са 19,3% на 21,5%); док је смањен удео испитаника који користе јавни транспорт (са 35% на 17%). Промене пракси које су везане за кретања кроз град за друге потребе, такође, показују пораст ослањања испитаника на приватни аутомобил (са 50,9% на 59,6%) и значајан пад коришћења јавног превоза (са 27% на 9%), као и нешто већу учесталост пешачења (са 18% на 26,5%), док је коришћење такси превоза и бицикла остало на мање-више истом нивоу (пораст са 2,3% на 2,7% односно пад са 1,8% на 1,3%, респективно пре и током пандемије).

Битно је истаћи да добијени налази потврђују значајно повлачење у приватне просторе из страха од заразе и у сфери урбане мобилности, те је 55,1% испитаника престало или редуковало коришћење јавног транспорта, верујући да у њему није могуће адекватно применити неопходне епидемиолошке мере. Осим тога, преко половине испитаника (58,7%) користи приватни аутомобил искључиво самостално или са члановима породице страхујући од преношења заразе. Други значајан налаз јесте изостанак намера испитаника да примене алтернативне, еколошки сензибилније праксе мобилности, јер свега 4% испитаника то са сигурношћу планира, 12,5% испитаника разматра ту могућност, док је за све остале то мало вероватна опција или опција коју уопште не разматрају.

Трећи простори

Подаци из табеле 3 потврђују високу фреквентност посећивања такозваних трећих простора од стране испитаника у препандемијском периоду, као и нагле и бројне промене у начину провођења слободног времена током пандемије, уз драстично смањење посета тржним центрима, позориштима, галеријама, кафићима, ресторанима, те значајно преусмерење на дигиталне медије, посебно када је реч о онлајн куповини, пракси која пре пандемије није била посебно заступљена међу испитаницима (табела 3).

Табела 3. Учесталост посећивања трећих простора

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству?	1	2	3	4	5	Средња вредност
...ишли у тржне центре – пре пандемије?	0,4	17,0	35,0	38,6	9,0	3,39
...ишли у тржне центре – током пандемије?	17,0	53,4	21,5	7,6	0,4	2,21
...куповали онлајн – пре пандемије?	12,6	28,3	42,2	14,8	2,2	2,66
...куповали онлајн – током пандемије?	8,1	15,7	29,1	34,5	12,6	3,26
...одлазили у позориште – пре пандемије?	3,6	14,3	36,8	36,3	9,0	3,33
...одлазили у позориште – током пандемије?	78,0	11,7	9,4	0,9	0,0	1,33
...одлазили у ресторане – пре пандемије?	1,3	9,9	26,5	40,8	21,5	3,71
...одлазили у ресторане – током пандемије?	32,7	36,3	25,1	5,4	0,4	2,04
...одлазили у кафиће – пре пандемије?	2,7	11,2	20,6	39,0	26,5	3,75
...одлазили у кафиће – током пандемије?	24,2	41,7	23,8	7,6	2,7	2,23

Легенда: 1. Никад; 2. Веома ретко; 3. Ретко; 4. Често; 5. Веома често

Табела 4, међутим, показује релативно ниску спремност испитаника да праксе развијене током пандемије прихвате као сталне. То се нарочито односи на онлајн праћење културних садржаја, уз исказани осећај недостатка атмосфере позоришта, биоскопа и концерата уживо. С друге стране, иако је забележен значајан пораст онлајн куповине, а испитаници не указују да им значајније недостаје атмосфера шопинга, већина ипак не намерава да се на овај вид куповине ослони у већој мери и након пандемије. Наведени налази упућују да је важно посматрати посећивање трећим просторима као социјалну активност значајну за креирање индивидуалних и групних идентитета (Low, Smart, 2020), односно као дистинктивну праксу особа које поседују више нивое економског и социјалног капитала. Наиме, на основу добијених налаза, иако испитаници нису значајније посећивали треће просторе у пандемијским условима, укључујући и позоришта, премда су за то имали могућности, реално је очекивати да ће у условима продуженог трајања пандемије то почети да чине.

Табела 4. Недостајање и намере – културни садржаји и шопинг

У којој мери следећи искази одговарају Вашем искуству – намери?	1	2	3	4
Недостаје ми атмосфера позоришта, биоскопа, концерата уживо.	5,8	22,9	26,9	44,4
Недостаје ми шопинг.	46,6	38,6	10,3	4,5
Намеравам да наставим да пратим културне садржаје онлајн (филмски фестивали, позоришта, концерти, изложбе).	36,3	29,6	22,9	13,9
Намеравам да више купујем онлајн.	39,9	39,5	17,0	3,6

Легенда: 1. Уопште не одговара; 2. Одговара у малој мери; 3. Одговара у великој мери; 4. Одговара у потпуности

Закључна дискусија

У складу са налазима претходних истраживања пандемијског искуства у великим градовима, резултати истраживања у Београду документују релативно радикалне промене у стилу живота испитаника, пре свега у правцу далеко веће оријентације свакодневице ка приватним просторима и природи, те модификација свакодневних рутина у коришћењу (полу)приватних и јавних градских простора. У овом одељку изложени резултати сумирају се из угла могућих индикација за планирања будућег развоја Београда у правцу подизања резилијентности и одрживости града, а у контексту вероватних будућих пандемија. У том циљу могуће је истаћи неколико запажања за сваку од посматраних домена просторних пракси.

Прво, очекивана стратегија просторног ескапизма виших слојева током пандемије контекстуално је условљена специфичностима стамбене и урбане политике у Београду те се доминатно испољава кроз привремено напуштање великог града и одсуство промишљања о промени локације становања. То рефлектује, с једне стране, релативно очуване везе са подручјем порекла (за оне који су пореклом ван Београда), односно контекст закаснеле урбанизације друштва Србије (Ђурђев, 2015), а с друге, дугорочне ефекте социјалистичког стамбеног модела који је вишој и средњој класи у Београду обезбедио стан из друштвених средстава, а индивидуалне стамбене инвестиције усмерио ка секундарном становању

ван Београда, као и урбану политику којом се деценијама одржава неуједначеност у квалитету живота централних у односу на периферне локације (Petrović, 2013). Инвестициони пројекти у Београду и даље фаворизују централна градска подручја, што најчешће иде на штету зелених површина и отворених простора суротно идеји компактног града као одрживог система и свакако противно исказаним жељама и потребама за дужим боравком напољу и у природи, током и након пандемије. Друго, забележене праксе урбане мобилности као и изостанак воље за њиховом променом не иду у прилог веће одрживости града, иако је реч о ставовима образоване популације која, на основу разних истраживања, испољава генерално већу еколошку забринутост и спремност да развије еколошки сензибилније модалитете урбане мобилности (Mayerl & Best, 2019). Такви налази, међутим, не могу се тумачити мимо чињенице да Београду недостаје адекватна инфраструктура (за бициклирање, пешачење), као један од неопходних услова за развој алтернативних облика урбане мобилности који доминатна пракса инвеститорског урбанизма запоставља.¹³ Треће, исказано недостајање ауратичне атмосфере трећих простора међу испитиваним припадницима виших слојева иде у прилог претпоставке да посећивање трећих простора (п)остаје класно/слојно дистинктивна пракса под утицајем дуготрајнијих ризика од пандемија. То, у контексту могућег питања трошковне доступности њихових садржаја може значити и ретроградну тенденцију елитизације, посебно у градовима који су стратешки окренути ка центрификацијским пројектима и туристификацији централног градског подручја. Управо таква оријентација обележава градску управу у Београду¹⁴, и пре и током пандемије, што

¹³ Више о недостатку инфраструктурних услова за алтернативне видове превоза на сајту Улице за бициклисте <https://uzb.rs/>

¹⁴ Током пандемије, заменик градоначелника Београда најављује издвајање средстава из буџета града за даљу центрификацију и туристификацију централног градског подручја, као што је дотеривање фасада и улица на потезу изградње пројекта „Београд на води“, или за подизање нових споменика и сличних пројеката који улепшавају поједине делове града, али не подижу општи квалитет живота у Београду. Управо су такви пројекти и обележили активност градске власти током пандемије (отварање споменика Стефану Немањи и Деспоту Стефану). Чак и када најављује јавни увид за линијски парк од Бетон хале до Панчевачког моста, заменик градоначелника не налази за потребно да нови континуирани зелени појас бар декларативно повеже са прилагођавањем градске

оставља мало простора за холистичко промишљање о ефектима које пандемија (може да) има на градске садржаје и функције.

Дискурс подизања атрактивности града, карактеристичан за предузетничку, неолибералну оријентацију периферијских/ пост-социјалистичких градова (Станилов, 2006; Liviu & Druță, 2016) своди бригу за окружење и социјалну инфраструктуру на ниво естетике која је интересу профита (Brand & Thomas, 2006). Мапирано пандемијско искуство и ставови испитаника указују на потребу да се превазиђу ограничења која такав приступ намеће инфраструктурном развоју јавних и полујавних простора и зелених површина у Београду, како на нивоу града, тако и на нивоу суседства.

инфраструктуре ризику од пандемија. Доступно на:
<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55847007>;

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-56805332>, приступљено 28. маја 2021.

<https://www.republika.rs/vesti/tema-dana/279213/vesic-linijski-park-biti-ponos-beograda>, приступљено 27. маја 2021. <https://nedavimobeograd.rs/lazovic-za-nova-rs-stase-krije-iza-vesiceve-iznenadne-brige-o-zelenilu/>

<https://nedavimobeograd.rs/irena-fiket-beograd-sa-investitorskog-urbanizma-mora-prec-na-odrzi-razvoj/>, приступљено 15. септембра 2021.

Литература

Acuto, M. *et al.* (2020). Seeing COVID-19 through an urban lens. *Nature Sustainability* 3(12): 977–978. doi:10.1038/s41893-020-00620-3.

Banister, D. (2008). The sustainable mobility paradigm. *Transport Policy* 15(2): 73–80.

Бацковић, В., Токовић, М. (2021). Утицај пандемије covidа 19 на стил живота припадника академске заједнице у Београду. У: Петровић, М. (ур.) *Изазови у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије covidа 19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду (у штампи).

Batty, M. (2020). Unpredictability. *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science* 47(5): 739–744. <https://doi.org/10.1177/2399808320934308>.

Bhattacharya, A., Stern, N. (2020). From rescue to recovery, to transformation and growth: building a better world after COVID-19. Commentary 27 April, 2020. Grantham Research Institute. <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/news/from-rescue-to-recovery-to-transformation-and-growth-building-a-better-world-after-covid-19/>, приступљено 9. маја 2021.

Biswas, P.P., (2020). Skewed urbanisation and the contagion. *Econ. Polit. Wkly.* 55 (16), 13–15.

Божиловић, Ј., Петковић, Ј. (2020). Социоурбани аспекти пандемијске кризе у Србији. *Социолошки преглед* 54(3): 837–863. doi: 10.5937/socpreg54-27603

Bourdieu, P. (1996). *Distinction. A social Critique of t&e JJudgement of Taste* . Harvadrd University Press.

Brand, P., Thomas, M. J. (2005). *Urban Environmentalism Global change and the Mediation of Local Conflict*. Routledge.

Curran, D. (2013). Risk society and the distribution of bads: theorizing class in the risk society. *The British Journal of Sociology* 64(1): 44–62. DOI: 10.1111/1468-4446.12004.

El Zowalaty M. E., Young S.G., Järhult J. D. (2020). Environmental impact of the COVID-19 pandemic-a lesson for the future. *Infection Ecology & Epidemiology* 10: 1. doi: 10.1080/20008686.2020.1768023.

Horowitz, A. (2021). Pre-Existing Conditions: Pandemics as History. Доступно на: <https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/disaster-studies/pre-existing-conditions-pandemics-as-history/>, приступљено 31. марта 2021.

Ђурђевић, Б., Арсенијевић, Д. (2015). Градско становништво и мрежа насеља. У: Никитовић, В. (ур.), *Популација Србије почетком 21. века*. Београд: Републички завод за статистику: 64–73.

Eltarabily, S., Elghezanwy, D. (2020). Post-Pandemic Cities – The Impact of COVID-19 on Cities and Urban Design. *Architecture Research* 10(3): 75–84. DOI:10.5923/j.arch. 20201003.02.

Florida, R., Rodríguez-Pose, A. , Storper, M. (2020). Cities in a Post-COVID World, *Evolutionary Economic Geography* 20.41. <https://ideas.repec.org/p/egu/wpaper/2041.html>.

Forrest, R., Kearns, A. (2001). Social cohesion, social capital and neighborhood. *Urban Studies* 38(12): 2125–2143.

Kaika, M. (2017). ‘Don’t call me resilient again!’ *International Institute for Environment and Development (IIED)* 29(1): 89–102. DOI: 10.1177/0956247816684763.

Kajdanek, K. (2020). “Have We Done Well?” Decision to Return From Suburbia to Polish Cities in the Context of the COVID-19 Pandemic. *City & Society* 32(3), free access. DOI:10.1111/ciso.12354.

Kareem, B. (2021). Do global pandemics disrupt or seed transformations in cities? A systematic review of evidence. *Social Sciences & Humanities* 4: 100–138. Open Access. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590291121000346>.

Liviu, Ch., Druță, O. (2016). The Specter of Zombie Socialism and the Rise of Neoliberalism in Post-Socialist Central and Eastern Europe. *Eurasian Geography and Economics* 57(4): 1–24. <https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1266273>.

Lorenz, D. F., Dittmer, C. (2021). (Disaster) Utopian Moments in the Pandemic: A European Perspective. Доступно на: <https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/disaster-studies/disaster-utopian-moments-in-the-pandemic-a-european-perspective/> приступљено 31. марта 2021.

Low, S., Smart, A. (2020). Thoughts about Public Space During Covid-19 Pandemic. *City & Society* 32(1). Open access. DOI: 10.1111/ciso.12260.

Mayerl, J., Best, H., (2019). Attitudes and behavioral intentions to protect the environment: How consistent is the structure of environmental concern in cross-national comparison?. *International Journal of Sociology* 49(1): 27–52.

Мрђа, С., Миланков, М. (2020). *Културна партиципација грађана Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развика.

Ristić, D., Pajvančić Cizelj, A., Čikić, J. (2020). COVID-19 in Everyday Life: Contextualizing the Pandemic. *Sociologija* LXII(4): 524–548. DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2004524R>.

Павловић, Н., Петровић, Ј. (2020). Поверење и субјективна добробит у Србији за време пандемије: резултати истраживања. *Социолошки преглед* 54(3): 560–582. doi: 10.5937/socpreg54-27816.

Page, S. (2020). The Coronavirus and Innovation. Доступно на: <https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/policy-models-in-pandemic/the-coronavirus-and-innovation/> приступљено 31. марта 2021

Петровић, Ј. (2021). Одржива урбана мобилност у контексту пандемије covid 19: пример Београда. У: Петровић, М. (ур.) *Изазови у области рада, породице и стила живота у контексту пандемије covid 19 у Србији: нове солидарности и нове неједнакости*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду. (у штампи)

Petrović, M. (2013). "Serbia: A patchwork of Local Options". In: J. Hegeds, M. Lux, N. Teller (eds.), *Social Housing in Transition Countries*. Routledge: 244–261.

Петровић, М. (2009). *Трансформација градова*. Београд: Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет – Чигоја штампа.

Tonkiss, F. (2005). *Space, the City and Social Theory*. Oxford: Polity Press.

Savage, M., Bagnall, G., & Longhurst, B. (2005). *Globalization and Belonging*. Sage Publications.

Sharifi, A., Khavarian-Garmsir, A. R. (2020). The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management. *Science of the Total Environment* 749: 142–391. doi:10.1016/j.scitotenv.2020.142391

Spasic, I. (2007). Stil života. У: Mimica, A. & M. Bogdanović (eds.) *Sociološki rečnik*, Београд: ZUNS.

Спасић, И. (2006). Дистинкција на домаћи начин: дискурси статусног диференцирања у данашњој Србији. У: М. Немањић и И. Спасић (ур.), *Наслеђе Пјера Бурдијеа: поуке и надахнућа*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију и Завод за проучавање културног развитака.

Tomić-Koludrović, I., Leburic, A. (2002). *Sociologija životnog stila: prema novoj metodološkoj strategiji*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.

Wheeler, S. (2004). *Planning for Sustainability: Creating Livable, Equitable, and Ecological Communities*. London – New York: Routledge.

Weir, M. (2021). The Pandemic and the Production of Solidarity. Доступно на: <https://items.ssrc.org/covid-19-and-the-social-sciences/democracy-and-pandemics/the-pandemic-and-the-production-of-solidarity/> приступљено 31. марта 2021.

Mina Petrović

Summary

Changes in using of private and public spaces in Belgrade during the pandemic COVID-19

Abstract: The paper is based on the analysis of data collected by an online survey in the period January-February 2021. Informants are those employed as teachers and associates at the University of Belgrade. The survey includes changes in the sphere of work space, in the way of moving through the city, in neighborly relations related to the use of semi-public spaces in the immediate vicinity of the apartment, in visiting public spaces -commercial, service, cultural facilities, etc. In addition to monitoring changes in practice, the analysis is also focused on some assessments and attitudes of respondents regarding the changes in the organization of everyday life caused by a pandemic, as well as on their willingness to accept some habits acquired during a pandemic after it ends. In that sense, the question of whether and in what way the pandemic might cause changes in the spatial planning / development of Belgrade is opened in the concluding part.

Key words: COVID-19,work,neighborhood,mobility, city.

ДРУШТВЕНИ РАЗВОЈ И ДЕМОГРАФСKE ПРОМЕНЕ У СРПСКИМ СЕЛИМА – АНАЛИЗА ПОКАЗАТЕЉА²

Апстракт: У раду се говори о показатељима који су се у досадашњим, најчешће социолошким и демографским истраживањима и анализама, углавном користили у праћењу друштвених промена које карактеришу села у Србији последњих неколико деценија. Показатељи који су се користили у анализи друштвеног развоја неког села, групе села одређене области, или српског села уопште, подељени су на друштвене, демографске и економске. Након анализе карактеристика корисности ових група показатеља, и најчешће коришћених показатеља појединачно, указано је на њихову међусобну повезаност и прожетост, која резултира широким детерминистичким сплетом показатеља и не могу се посматрати засебно. У анализи ових показатеља посебна пажња посвећена је демографским показатељима, а анализирани су демографски показатељи који се односе на етничку групу Румуна који у највећој мери у Војводини живе у сеоским срединама. Међу показатељима се у досадашњим анализама и истраживањима најчешће користило кретање броја становника, природно кретање становништва, односно анализа стопа наталитета и морталитета, удео пољопривредног становништва.

Кључне речи: друштвени развој, демографске промене, село, показатељи, Румуни.

Увод

Показатеље који су се у досадашњим истраживањима користили у анализи друштвеног развоја неког села, групе села одређене области, или

¹ snezanas@ff.uns.ac.rs

² Рад је настао у оквиру пројекта "Српско село између традиције и сталних промена" који се реализује у Матици српској, а који је подржан од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја и Покрајинског секретаријата за високо образовање и науку.

српског села уопште, можемо поделити на друштвене, демографске и економске. Имајући у виду да руралну друштвену структуру чине: а) сеоска насеља и становништво (демографска подструктура), б) сељачка економија и аграрни односи, в) локална друштвена организација и г) обрасци сеоске народне културе који прожимају остале структуре и усмеравају сељачки начин живота (Митровић, 2015:19), јасно је зашто у изучавању показатеља развоја села треба почети анализом демографских карактеристика.

Демографске промене које су последњих деценија захватиле српска села указују на неколико специфичности. Прва, и рекло би се најупечатљивија карактеристика већине села у Србији јесте континуирано смањење броја становника. Смањење броја становника који живе у сеоским срединама константно се бележи након Другог светског рата, а удео сеоског становништва смањио се са 77,5% колико је износио 1953. године, на 40,6% колико износи према последњем попису 2011. године (РЗС, 2014). Пописом 1991. године први пут је у Србији забележено више градског него сеоског становништва. Најмање сеоског становништва данас има у региону Београда, 18,9% од укупног броја становника региона, а највише сеоског становништва има у региону Шумадије и Западне Србије, 52,2% укупног становништва тог региона. У Војводини 40,6% становништва живи на селу (РЗС, 2014). Међутим, треба рећи да депопулација превазилази деаграризацију (Митровић, 2015), такође једну од карактеристика српских села, јер људи напуштају како села, тако и пољопривреду. Пошто је у овим селима већином пољопривредно становништво, „депопулација села манифестује и као сенилизација (старење) и девастација (запуштање) пољопривреде и свих сеоских подручја удаљених од главних комуникација“ (Митровић, 2015:40). Ова села углавном су напуштена од већих градова и општинских центара, у њима нема индустријских погона, нити добре комуналне и социјалне инфраструктуре, те се тешко може се говорити о развојној перспективи села.

Даље, као друга карактеристика, односно показатељ (не)развоја сеоских подручја издвајају се негативне промене у старосним структурама становништва. Под овим негативним карактеристикама подразумева се повећање удела старог становништва и смањење удела младог становништва у укупном броју становника. У Србији је пописом 2002. године први пут забележен већи удео старих (64+), него младих (млађи од

15 година) лица (Стојшин, 2018: 78), а након овог периода, процес старења се још више интензивирао, па се становништво Србије налази у процесу дубоке демографске старости (просечна старост становништва је 42,2 године, а сваки шести становник старији је од 64 године). Између последња два пописа 2002. и 2011. године, значајно се смањио удео младих у свим местима Србије, са 15,8% на 14,3% од укупног становништва, док је удео старих повећан са 16,7% на 17,4% (РЗС, 2012). Највећи удео старог становништва, 19,4%, има регион Јужне и Источне Србије.

Становништво сеоских подручја је још старије. Подаци показују да је удео старог становништва у РС у сеоским срединама 20,1% (РЗС, 2012). Најстарије је сеоско становништво Источне и Јужне Србије, где удео старог у укупном сеоском становништву износи 24,2%, што значи да је сваки четврти становник села у овом региону старији од 65 година. Нешто мањи удео старог становништва у укупном сеоском становништву има регион Шумадије и Западне Србије 20,6%, док је у Војводини 17,3% сеоског становништва старије од 65 година (РЗС, 2012).

Трећа карактеристика српских села, која је уједно и индикатор развоја, односи се на висину удела пољопривредног становништва, а подаци показују његово константно смањење. Удео пољопривредног становништва у Републици Србији 2011. године износио је 17,1% од укупног становништва. Највећи удео пољопривредног становништва карактеристичан је за регион Шумадије и Западне Србије 25,4%, затим за Јужну и Источну Србију 22,1%, док се у Војводини 13,7% становништва бави пољопривредом. Најмање пољопривредника забележено је у Београдској области, свега 3,6% (Попис 2011, РЗС, 2013). У Србији је последњим пописом регистровано 631.552 пољопривредна газдинства, а просечна старост носилаца породичног пољопривредног газдинства је 59 година. Просечно породично газдинство у Србији има 4,5 хектара пољопривредног земљишта, има један двоосовински трактор, једно говедо, четири свиње, три овце и 26 комада живине (РЗС, 2013).

Највећи удео пољопривредних домаћинстава у својој етничкој групи у Војводини имају Румуни (попис 2011). У наредним редовима, општи показатељи развоја села о којима је било речи у претходним редовима, биће допуњени и објашњени на примеру румунске етничке групе која у

Војводини има највећи удео пољопривредних домаћинстава и углавном (3/4 од укупног броја Румуна) живи на селу.

Карактеристике румунске сеоске заједнице

Стојшин наводи (2018: 88-89) да су на данашњу етничку слику Војводине утицале три групе друштвених фактора: пре свега, рат на простору бивше Југославије, који је „донео“ имиграцију највећег броја Срба од колонизације након Другог светског рата, али и емиграцију одређеног броја припадника различитих етничких група; даље, на кретање броја припадника етничких група делују фактори природног кретања становништва, односно негативан природни прираштај који је карактеристичан за све етничке групе, а који је у директној вези са друштвеним факторима – друштвеном кризом, сиромаштвом, незапослености; трећа група фактора су лично опредељење, односно промена у националном изјашњавању (бивши Југословени, нпр.) (Стојшин 2018: 88-90).

На данашњу територијалну распрострањеност Румуна у Србији утицале су стихијске миграције Румуна пред турским освајачима, затим економски разлози као и планско насељавање Румуна у Војводини (Бјељац, 2006: 376). Румуни су у део који данас обухвата Банат у Војводини колонизовани у 18. и 19. веку углавном из источних делова Баната, Ердеља и Олтеније (Маран, 2014: 69), а највећа насеља у којима су се настанили нпр. Алибунар, Селеуш, Николинци, Локве, Банатско Ново Село, Владимировац и др. била су основана на територији Војне границе (исто, 70). У првим белешкама о Румунима на овом простору, види се да су припадници ове етничке групе били претежно рурално становништво, односно да су се бавили земљорадњом и сточарством, а трговина и занатство биле су присутне у веома малој мери (Маран, 2014: 70). Иако порекло Румуна у Србији датира још од почетка 18. века (Радушки, 2020: 146), Румуни се према пописима као посебна етничка група у Србији прате од 1948. године (до тада су били заједно са Цинцарима), првог послератног пописа до данас, тако да се подаци могу поредити.

Према попису из 1921. године број Румуна који је живео у тадашњој Краљевини СХС износио је 213.068, док је у Србији живело 159.549 Румуна (Бјељац, 2006, Радушки, 2020). Међутим, ове податке треба узети са

резервом пошто су према тадашњем попису у исту групу сврстани и Румуни и Цинцари.

Иако Румуни у укупном броју становника у Србији немају велики удео (0,4% укупног становништва, 29.332 становника према попису 2011.), у Војводини су увек представљали не само бројчано значајну етничку групу, што ће показати и наредни редови. Румуни (1,3%) са Мађарима којих у Војводини има 13% у укупном становништву, Ромима (2,2%), Словацима (2,6%), Хрватима (2,4%) и Црногорцима (1,1%) чине групу етничких заједница бројнијих од 20.000 (РЗС, 2012а). Ове етничке групе су најстарије и налазе се у дубокој демографској старости: просечна старост Мађара према последњем попису је 45,0; Црногораца 46,5; Хрвата 51,0; Румуна 44,6. Из ове групе издвајају се једино Роми као најмалаћа етничка група у Србији са просечном старошћу од 28,3 године (попис 2011; Ђурић 2014).

Методологија истраживања

За анализу демографских карактеристика Румуна као етничке групе узети су подаци пописа који се врши у Србији, затим подаци виталне статистике и малобројна доступна литература. Пописи становништва се у Србији врше сваких десет година, а последњи попис становништва урађен је 2011. године. Посебан проблем у пописним подацима представља то што подаци пописа често нису укрштени са подацима о националној припадности. Подаци у доступној научној литератури углавном су историјски.

Кретање броја Румуна у Војводини

Према попису 2011. године у Републици Србији живи 29.332 Румуна, од тога 25.410 у Војводини (86,6% од укупног броја Румуна у Србији), 2.073 у Југоисточној Србији (7,1% од укупног броја Румуна), 1.282 у региону Београда (4,4%), док најмање Румуна живи у Западној Србији 567 (1,9%) (РЗС, 2012а). У раду ће бити анализирана демографска обележја Румуна у Војводини, пошто 86,6% њих од укупног броја у Србији живи на овој територији.

Скоро три четвртине од укупног броја Румуна у Војводини живи на селу (табела 1). Пре тридесет година, према попису 1991. године чак 81,6% Румуна живело је у сеоским насељима, а 2011. године тај удео се смањио на

73,7%. Овакав податак не изненађује, јер треба имати у виду да се већина Румуна бави пољопривредом, о чему ће бити речи у наредним редовима.

Табела 1. Тип насеља

	1991	2011
Војводина укупно	38.809 (100,00)	25.410 (100,0)
градска насеља	7.151 (18,4)	6.670 (26,2)
сеоска насеља	31.658 (81,6)	18.740 (73,7)

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

Румуни, као и остале бројније етничке групе (групе чији број прелази 25.000 становника) бележе и апсолутан и релативан пад броја, а прво смањење броја Румуна у односу на претходни попис бележи се још 1953. године (табела 2). У том петогодишњем периоду (1948-1953) забележено је 2.027 Румуна мање. Иако је крај 50-их и почетак 60-их година прошлог века у Југославији обележио бејби-бум, односно рађање већег броја деце него за време Другог светског рата, број Румуна је између пописа 1953. и 1961. године порастао за свега 23 нова припадника ове етничке групе, а затим је наставио константан пад. Највећи пад у апсолутном броју становника, припадника румунске етничке групе, забележен је између пописа 1981. и 1991. (- 8.457 Румуна мање).

Табела 2. Кретање броја Румуна од 1948. до 2011. у РС и Војводини

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Србија	63.130 (0,97)	59.705 (0,86)	59.505 (0,78)	57.419 (0,68)	53.693 (0,58)	42.316 (0,54)	34.576 (0,46)	29.332 (0,41)
Војводина	59263 (3,6)	57.236 (3,3)	57.259 (3,1)	52.987 (2,7)	47.289 (2,3)	38.832 (1,9)	30.419 (1,5)	25.410 (1,3)

Извор: Пописи становништва за дате године; Етноконфесионални мозаик, стр. 99

Напомена: у загради је удео у укупном броју становника Србије и Војводине

Наведено је да у Војводини живи 86,6% од укупног броја Румуна у Србији. У укупном броју становништва Војводине, Румуни према последњем попису чине 1,3% становништва и тај удео у укупном броју становника Војводине је најмањи од Другог светског рата (табела 2). Највише припадника ове етничке групе живи у Јужном Банату (70,8% од укупног

броја Румуна) и у укупном броју становника ове регије заузимају 6,1%. Са удаљавањем територије од Румуније, број Румуна опада, те их најмање има у Севернобачком и Сремском округу (табела 3).

Табела 3. Територијална дистрибуција Румуна у Војводини

Регион	Број Румуна	Удео Румуна у укупном броју Румуна у Војводини	Удео у укупном становништву Војводине
Војводина	25.410	100,0	1,32
Западнобачки	1.340	5,3	0,71
Јужнобанатски	18.000	70,8	6,13
Јужнобачки	1.270	5,0	0,21
Севернобанатски	421	1,7	0,28
Севернобачки	76	0,3	0,04
Средњебанатски	4.214	16,6	2,25
Сремски	89	0,4	0,03

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

Табела 4. Кретање броја Румуна у неким војвођанским општинама

општина	1991	2011	Просечан год пораст
Војводина укупно	38.809	25.410	-13.399 (669,9)
Вршац	8.058	5.420	-2.638 (131,9)
Алибунар	8.467	4.870	-3.597 (179,8)
Панчево	5.003	3.173	-1.830 (91,5)
Пландиште	1.404	784	-620 (31)
Ковачица	2.674	1.543	-1.131 (56,5)
Ковин	1.722	1.170	-552 (27,6)
Зрењанин	3.185	2.161	-1.024 (51,2)
Житиште	2.552	1.412	-1.140 (57)
Бела Црква	1.605	842	-763 (38,2)

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

У свим општинама Јужног и Средњег Баната, где се бележе највећи удели Румуна (и у укупном броју Румуна, али и укупном броју тих регија), у

последње три деценије забележен је пад броја припадника ове етничке групе (табела 4). Тако је у Вршцу у овом периоду удео Румуна мањи за 32,8%, у Алибунару се смањио за 42,5%, у Пландишту за 44,2%, у Белој Цркви за чак 47,5%.

Природно кретање становништва румунске етничке групе

У општинама Јужног Баната, где су Румуни најконцентрисанији негативне стопе природног прираштаја бележе се почетком 70-их година година прошлог века, нпр. у Пландишту је први пут забележен 1970. године -1,0%, а у Алибунару 1971. године -0,5 промила (РЗС, 2012б). Исте године, први пут је код Румуна забележен негативан природни прираштај -3,8%. Природни прираштај Румуна у последњем међупописном периоду 2002-2011 износио је -2.182 (Ђурић, 2014: 103). Негативан природни прираштај бележи се и у периоду након последњег пописа до данас (до последњих доступних података) (табела 5.).

Табела 5. Природни прираштај Румуна у Војводини

Србија	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
нат.	284	248	238	187	224	217	225	165	170	217	207
морт.	512	525	538	496	443	471	452	397	386	367	362
пп	-228	-277	-300	-309	-219	-254	-227	-232	-216	-150	-155

Војвод.	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
нат.	214	190	189	156	191	183	202	124	135	185	174
морт.	501	497	514	485	435	460	437	382	367	356	344
пп	-287	-307	-325	-329	-244	-277	-235	-258	-232	-171	-170

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

Просечна старост Румуна у Србији између два пописа 2002 и 2011. године повећала се са 42,3 на 44,6 године. Према последњим подацима просечна старост становништва у Србији 2018. године била је 43,2. Просечна старост Румуна у Војводини 2011. године износила је 44,5, и то ову етничку групу сврстава у најстарије становнике Војводине. Наиме, међу етничким групама чија величина прелази 1,5% укупног становништва Војводине, сличну просечну старост имају и Русини (44,9), Хрвати (48,6), Мађари (44,8).

Последњи попис 2011. године показао је да је просечна старост Румуна 42,8, а Румунки 46,1 година (РЗС, 2012а). Просечна старост становништва Војводине 2011. године износила је 41,7 година, а према проценама и последњим доступним подацима 2018. године је 42,8 година што ће сигурно, уз старосну структуру одразити и на све етничке групе.

Индекс старења 2018. године за становништво Војводине износио је 137,4 (РЗС, 2019). Индекс старења 2018. је још већи у Јужном Банату у општинама где су сконцентрисани Румуни, за Алибунар 163,7, Белу Цркву 152,2, Пландиште 194,3, Вршац 140, а за Панчево 137,9. Већ је речено да Румуни спадају у најстарије етничке групе у Војводини. Удео младог румунског становништва се смањује, па је у периоду између два пописа 2002. и 2011. године у Војводини смањен са 15,3% на свега 12,7% (табела 6), док се у истом периоду удео старог становништва повећао са 20,4% на 20,9% у укупном броју Румуна на овој територији. 21,3% румунских домаћинстава је старачко (Ђурић и сар. 2014:142).

Табела 6. Румуни у великим старосним групама 2002-2011

	Република Србија		Војводина	
	2002.	2011.	2002.	2011.
укупно	34.576 (100,0)	29.332 (100,0)	30.419 (100,0)	25.410 (100,0)
0-14	4.989 (14,4)	3.557 (12,2)	4.649 (15,3)	3.224 (12,7)
15-64	22.752 (65,8)	19.781 (67,4)	19.557 (64,3)	16.870 (66,4)
65+	6.835 (19,8)	5.994 (20,4)	6.213 (20,4)	5.308 (20,9)

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

Карактеристике брачног и породичног живота Румуна

Познато је да је за најстарије етничке групе карактеристичан мањи број особа у браку, а већи удео удоваца и удовица у односу на млађе етничке групе. Тако је, на пример, код Румуна према попису 2011. године било 13,8% обудовелих лица (табела 7), док је код Рома као најмлађе етничке групе свега 7,5%. У периоду од 1991. до 2011. године значајно је смањен број лица у брачној заједници, са 70,1% укупног броја Румуна старијег од 15 година, на 57,7%. У истом периоду за скоро 10% порастао је број неожењених и

неудатих (табела 7). Међутим, овде се поставља питање да ли је на ове промене утицала промена у методологији пописа или је у питању промена у обрасцима породичног живота.

Наиме, пописом 2011. године, уведена је категорија ванбрачне заједнице која у дотадашњим пописима није постојала. У ванбрачној заједници живи 1.667 Румуна (800 мушкараца и 867 жена) што чини 6,5% укупног становништва ове етничке групе. То је 10,1% од оних који живе у брачној и ванбрачној заједници, што после Рома (36,3%) представља највећи удео (Станковић, РЗС, 2015:217). Не сме се изгубити из вида да повећање старости становништва утиче на раст броја удоваца и удовица, а да се самим тим и смањује удео ожењених и удатих.

Табела 7. Структура према брачном стању

	2011	1991
неожењени/неудате	24,1	14,3
ожењени/удате	57,7	70,1
удовци/удовице	13,8	12,5
разведени/разведене	4,4	3,3

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

У табели 8 приказан је број склопљених бракова међу Румунима и Румункама и припадницима осталих етничких група у периоду од 2003. године до последњих доступних резултата. Током посматраног периода најчешће је склапање брака између Румунки и припадника српске етничке групе. Овај број је у посматраном периоду у паду, али и даље чини најчешћу етничку комбинацију партнера. Што се тиче Румуна, они најчешће склапају брак са Румункама, а затим са Српкињама.

Анализа структуре румунских породица показује да скоро трећина породица, 31,5%, чини брачни пар са децом, док 21,1% Румуна живи у пару без деце. У једнородитељским породицама живи 10,1% Румуна, од тога је 7,5% мајка са децом, а 2,6% очева живи са децом. Међу Румунима је 11,1% двопородичних домаћинстава, а вишепородичних 1,0%. 23,3% Румуна живи

у самачким непородичним домаћинствима, док 2,0% живи у вишечланим непородичним домаћинствима (Ђурић и сар. 2014:143)

Прво дете Румунке рађају млађе него остале жене у Србији. Наиме, просечна старост Румунки при рођењу првог детета је 22 године, док је просек у РС 29 година (РЗС, 2020). Према последњем попису највише Румунки има двоје (43,7%) и једно (23,3%) дете, а у последње две деценије повећао се број Румунки које немају децу са 16,6% Румунки старијих од 15 година на 20,1% (табела 9).

Табела 8. Закључени бракови према националности супружника

националност	2003	2006	2009	2012	2015	2018
укупно	428 (100,0)	321 (100,0)	223 (100,0)	207 (100,0)	231 (100,0)	272 (100,0)
Румуни/Румунке	99 (23,1)	92 (28,7)	71 (31,8)	59 (28,5)	58 (25,1)	63 (23,2)
Румуни/Српкиње	43 (10,0)	53 (16,5)	37 (16,6)	53 (25,6)	47 (20,3)	78 (28,7)
Румунке/Срби	218 (50,9)	134 (41,7)	88 (39,5)	77 (37,2)	87 (37,7)	97 (35,7)
Румунке/остали	39 (9,1)	28 (8,7)	11 (4,9)	5 (2,4)	29 (12,6)	21 (7,8)
Румуни/остале	29 (6,8)	14 (4,4)	16 (7,2)	13 (6,3)	10 (4,3)	13 (4,8)

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

Табела 9. Румунке старије од 15 година по броју живорођене деце (у Војводини)

	Укупно	нема деце	једно	двоје	троје	четири +
2011	11.491 (100,0)	2.308 (20,1)	2.678 (23,3)	5.025 (43,7)	1.040 (9,1)	440 (3,8)
1991	16.973 (100,0)	2.818 (16,6)	4.165 (24,5)	7.090 (41,8)	1.586 (9,3)	1.314 (7,8)

Извор: прорачун аутора на основу података РЗС

Речено је да се у оквиру румунске етничке групе највећи удео становништва бави пољопривредом. Наиме, чак 8,9% румунских

домаћинстава бави се пољопривредом, односно привређује само од пољопривредне производње, што чини највећи удео у оквиру неке етничке групе. Након Румуна, највише Влаха 7,3%, Словака 5,8% и Мађара 5,6% (од укупног броја домаћинстава тих етничких група) бави се пољопривредом (Ђурић и сар. 2014:146). У Србији, искључиво од пољопривредне производње живи 2,7% домаћинстава (исто, 145).

Овако висок удео становништва које привређује искључиво од пољопривреде прати и неповољна образовна структура Румуна. Наиме, највише припадника румунске етничке групе има завршену основну школу (32,1%), а затим средњу (29,8%). Веома је висок и удео становника са непотпуном основном школом 22,4%, док је у Србији просек 11,0% становника без завршеног основног образовања. Вишу школу завршило је 4,2% а високу 7,5% Румуна (Ђурић и сар., 2014). 3,2% Румуна је неписмено.

Румунски језик је један од шест званичних језика у АП Војводини, а треба га узети у разматрање јер је језик заправо најочљивији индикатор етничке припадности. У пописима је присутан од 1948. године. Румунски као матерњи језик навело је 29.075 становника Србије на попису 2011. године, што је за око 250 мање него број Румуна у Србији. "На румунском језику настава је заступљена у девет локалних самоуправа, и то у Алибунару, Белој Цркви, Вршцу, Житишту, Зрењанину, Ковачици, Панчеву, Пландишту и Сечњу, у 15 школа и то у 11 матичних школа за 64 ученика и у седам издвојених одељења са 17 ђака. У просеку у одељењу има пет ђака, што је по један мање него лане." (Dnevnik, 2019).

Попис становништва, домаћинстава и станова 1991. године, први пут после Другог светског рата, обухватао је и категорију вероисповест (религијска припадност). Код румунске популације 1991. године 38.809 становника (91,61% од укупног броја) се изјаснило о вероисповести. Односно, 81,6% изјаснило се као православци, 6,6% као католици, 2,8% као протестанти и 0,01% као припадници јудејске вероисповести. (Бјељац, 2006: 379).

Као основни показатељи развоја села, наведени су и анализирани најчешће коришћени демографски показатељи: кретање броја становника, удео старог становништва, удео пољопривредног становништва. Ови показатељи, уз још неке карактеристике брачног и породичног живота анализирани су кроз специфичне карактеристике румунске етничке групе у Војводини, групе чијих 70% становника живи у војвођанским селима и бави се пољопривредом. Ишчекујући резултате наредног пописа становништва, можемо претпоставити још већу девастацију сеоских подручја и још „лошије“ демографске карактеристике сеоског становништва у Србији.

Литература

Bjeljac, Ž. (2006). Demografsko kretanje rumunske populacije u Vojvodini, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, broj 121, str. 375-382.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Beograd: SZS

Maran, M.; Đurić-Milovanović, A. (2014). Kulturna udruženja Rumuna u Vojvodini, *Etnološko-antropološke sveske*, 24/13, str. 69-84.

Митровић, М (2015). *Села у Србији: промене структуре и проблеми одрживог развоја*. Београд; Републички завод за статистику.

Ђурић, В.; Танасковић, Д.; Вукмировић, Д. (2014). *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Београд: Републички завод за статистику.

Raduški, N. (2020). Položaj Srba u Rumuniji i rumunske nacionalne manjine u Srbiji, *Kultura polisa*, Br. 41, godina XVII, str. 143-156.

РЗС 2012. *Старост и пол*, подаци по насељима, Попис становништва 2011. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС 2012а. *Национална припадност*, подаци по општинама и градовима, Попис становништва 2011. Београд: Републички завод за статистику

РЗС, 2012б. *Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010*, Београд: Републички завод за статистику.

РЗС 2013. *Попис пољопривреде 2012. године у Републици Србији – први резултати*, саопштење, Београд: Републички завод за статистику

РЗС 2014. *Упоредни преглед броја становника 1948 до 2011*, подаци по насељима, Попис становништва 2011. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС 2017. *Демографска статистика*, Београд: Републички завод за статистику

РЗС 2019. *Општине и региони у Србији*, Београд: Републички завод за статистику.

РЗС 2020. *Жене и мушкарци у Републици Србији*, Београд: Републички завод за статистику

Stanković, B. (2015). *Bračnost stanovništva, Populacija Srbije početkom 21. veka*, Beograd: RZS Popis stanovništva, домаћinstava i stanova 2011.

SZS 1994. *Nacionalni sastav stanovništva, Popis stanovništva, домаћinstava i stanova u 1961. 1971*, Beograd: Savezni zavod za statistiku.

(1954) *Stalno stanovništvo po narodnosti 1948. godine*, Beograd: SZS

Стојшин, С. (2018). *Становништво – социолошка перспектива*, Нови Сад: Филозофски факултет.

U vojvođanskim školama ostalo prazno još 576 prvačkih stolica, Dnevnik objavljeno 14.02.2019 <https://www.dnevnik.rs/drustvo/u-vovodanskim-skolama-ostalo-prazno-jos-576-prvackih-stolica-14-02-2019>.

Snežana Stojšin

Summary

Social development and demographic changes in Serbian villages – indicator analysis

The paper discusses indicators that have so far, most often in sociological and demographic research and analyses, been used to track social changes which have characterized the villages in Serbia in the last few decades. The indicators that have been used in the analysis of the social development of a village, a group of villages in a certain region, or the Serbian village in general are divided into social, demographic and economic. After the analysis of the usefulness of these groups of indicators and most often used indicators individually, the paper points out their mutual connections and influence, which result in a wide deterministic set of indicators which cannot be observed individually. In the analysis of these indicators a special focus was put on demographic indicators. The most often used among them in the analysis so far has been the change in the number of inhabitants, the natural movement of the population, i.e. the analysis of birth and death rates, and the share of agricultural population.

Key words: social development, demographic changes, village, indicators, Romanians

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

Филозофски факултет

21000 Нови Сад

Зорана Ђинђића 2

www.ff.uns.ac.rs

електронско издање

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

316.42(082)

314.116(082)

ДРУШТВЕНИ развој и демографске промене [Електронски извор] : тематски зборник радова = Social development and demographic changes : thematic collection of papers / [уреднице зборника] Снежана Стојшин, Марица Шљукић, Јована Чикић. - Београд : Српско социолошко друштво : Институт за политичке студије ; Нови Сад : Филозофски факултет, 2021

Начин приступа (URL): <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-673-7>. - Опис заснован на стању на дан 27.10.2021. - Насл. са насловног екрана. - Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-86-6065-673-7 (ФФ)

ISBN 978-86-81319-19-2 (ССД)

ISBN 978-86-7419-346-4 (ИПС)

а) Друштвени развој -- Зборници б) Демографске промене -- Зборници

COBISS.SR-ID 49405193